

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

ՃԲ.

ԶԵՆՈՐ ԳԼԱԿ

ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԸՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԻԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1893.

9 (47.925)

14-17

ԶԵՆՈՐ ԳԼԱԿ

ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԸՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ԳՐԵՅ

ԳՐ. ԽԱԼԱԹԵԱՆ

ՈՒՍՈՒՑՏԵՊԵՏ ՀԱՅԵՐԷՆԻ Ի ԼՈՂՈՐԵԱՆ ՃԵՄԱՐԵՆԻ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԻԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1893.

Ա Ձ Դ

Զենոն Գլակի տարօրինակ դիրքը մեր գրականության պատմության մէջ չէր կարող նկատուած չը լինել քանասէրներից. սակայն Մ. Էմինի¹, Շ. Զարբանանի², Պոլիդամնի³ եւ Լանգլուայի⁴ գրութեանց ազդեցութեամբ՝ կարծես, աւելի հաստատուեց Զենոնի հարազատութեան իմողիքը: Վերջերս լոյս տեսած մի երկու պատմական հետազոտութիւններից յետոյ, որոնք շարունակում են սնդել «Ասորոց Պատմութեան», վաւերականութեան վերայ, հարկ էս, իմ կարծիքով, նորից աչքէ անցընել նորա քննադիրը, եւ՝ այս անգամ, համեմատութեամբ հնադոյն հայ մատենագիրների հետ:

Ներկայ աշխատութիւնը մի փոքր է այդպիսի համեմատական ուսումնասիրութեան: Բայց պէտք չէ կարծել, որ Զենոնի իսկական աղբիւրների շարքը սպառվում է իմ յիշած հեղինակներով. — Ազաթանգեղ, Բուզանդ, Սերէոս, Խորենացի, Ս. Յակոբայ վարքը. — հետաքնին բաղդատութիւնը զուցէ առաջ բերել եւ այլ մանր փոխառութիւններ:

Առաջիկայ հրատարակութիւնը կազմուած է ամբողջապէս այն յօդուածներից, որոնք լոյս են տեսել Զենոն Գլակի մասին «Հանդէս Ամսօրեայ», թերթում (1893, Թ. 3, 4, 5, 8 եւ 9), առանց փոփոխութեան:

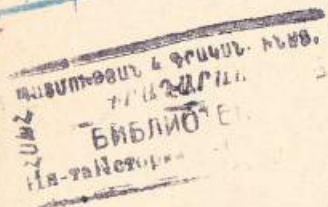
Գ. Խ.

¹ «Ճարտգ» ամսագիր, 1859, էջ 167—171, 300—301. 1860—1861, էջ 30—34, յօդուած Մ. Էմինի փոխադրեց գրաբարից Զ. Մ.:

² Պատմ. հայեր. Դպր. հատոր I, տպ. Ը, (1865) եւ Բ (1886), վերեւի:

³ Տես ստորեւ:

⁴ Օր. Փարպեցուց է առած թուում Զենոնի «Հիստորիայի» արքային անունը Գրեմն, որ անունն ձեւափոխութիւն է նորա Սինեայ իշխան Գրեմն անունի:

4686

17936

ՈՐՊՂԵԼԻՔ ԵՒ ՅԱՆԵԼՈՒՆԺՐ

- Ի՞նչ է. Ի՞նչ է.
- Ի՞նչ 1, տող 18 վեր. Չ. Ի Չ. Ի գրուածը գտնէ Է. գրուածը արդարեւ Է. գարու մի հայի կարհատանը համարելու է, Էթէ ոչ աւելի եւս յետին՝ Բ. - Թ. գարու գործ:
- Ի՞նչ 1, տող 7 ներք. E. v. Ev. Prud'homme
Prud'homme
- Ի՞նչ 2, տող 13 վեր. տե. տեղադրում եմ գաւորում
- Ի՞նչ 3, տող 20 վեր. Է. Է. - Թ. գարու մ գարու մ.
- Ի՞նչ 33, տող 2 ներք. Իր. Իրբեւ մեծ Տրդատի ժաւնակակից, ինչպէս ինքն է Իրեն անուանում, չէր կարող
- Ի՞նչ 44, տող 2 վեր. հորն հորն Տրդատայ Տրդատայ
- Ի՞նչ 47, տող 2 ներք. Մովս. Մովսիսիսի
- Ի՞նչ 49, տող 3 վեր. առել առել են են
- Ի՞նչ 61, տող 12 ներք. Ա. Մ. 12 Ա. Մ. 12.

ԶԵՆՈՐ ԳԼԱԿ

ՀԱՐԵՄԱՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

Նկատողութեան առնելով որ Զենոր Գլակ հոչուած մատենագրի հիմնաւոր քննութեան եւ նորա հետ կապուած կարեւոր խնդիրների վերջնական լուծմանը շատ կը նպաստէ նորա բնագրի համարաւան՝ ուսումնասիրութիւնը հնագոյն հայ պատմագիրների գրուածների հետ, — բացատրելով նորա որչափով ինքնուրոյն կամ մութացածոյ, որպէս եւ որ գարու հեղինակ լինելը, — ես ձեռք զարկի այդ տեսակէտից հետազոտել «Զենորայ Ասորոյ Տարօնոյ պատմութիւն»։ Իմ աշխատութեանս արդասիրը — նախ «Դէ-Էրը եւ ապա այդ նիւթերի ուսումնասիրութեան վերայ հիմնած Քննարարութիւնը եւ հետեւցրած եզրակացութիւնները — առաջարկում եմ ահաւասիկ մեր բանասէրներին՝ այժմէն իսկ չձածկելով որ ես եւս հակամէտ եմ այն հայեացքին, ըստ որում Զենորի գրուածը արդարեւ Է գարու մի հայի կարկատանը համարելու է²։

¹ Զենորի բնագրի մի քանի նմանութիւնները միւս մատենագիրների գրուածների հետ նկատել են «Տարօնոյ պատմութեան» Ա. եւ Բ. ֆրանսերէն թարգմանիչները — E. v. Prud'homme (Jour. Asiat. 1863) եւ V. Langlois (Collection, I, 1867), — կասկած անգամ չտանելով իրենց թարգմանած հեղինակի մութացածոյ լինելու մասին։ — Մի թեթեւ համեմատութիւն Զենորի եւ Խորենացու գրուածների (Է. Մ.) ըստ տեսակ. «Հանգիստ Աւերգէայ», 1890, Թ. 1, էջ 4։

² Հ. Բովսէի Գաթիքեան, (Սրբազան Խորհրդատւ.

Չենորի բնագիրը բոտ վենետիկան տպագրութեան՝ բաղկացած է 42 երեսից, որից 13ը նուիրած է Ղուսաուորչի եւ Անսարիոյ Ղեւոնդիոս Արքեպիսկոպոսի թղթակցութեան եւս եւ բուն աշխատութեան Առաջարանին, ուր բացատրած է «Տարօնոյ Պատմութեան» կամ՝ որնոյն է, «Ասորոց թղթի» գրելու «պատճառը»։ Այդ թղթերը եւ Առաջարանը (13 երես) թողնում եմ աշխատութեանս Բ. Մասնում՝ հետազօտելու։ Մնացեալ 29 երեսը պարունակում է «Պատմութիւն վասն Իննակնեան տեղեացն եւ պատերազմին որ յԱրձանայ», — որ իրրեւ Նիւ-Էբ, տեղաւորում անմիջապէս Ա. Մասնում։ Այստեղ՝ երկու զուգընթաց սիւնակներում՝ համեմատած է Չենորի բնագիրը միւս հայ մատենագիրների գրութեան համեմատութեան հետ՝ ինչպէս եւ ենթադրում եմ, նորա իսկական աղբիւրների հետ՝ 28 յօդուածի (Տ) վերածելով համեմատութեան բոլոր նիւթը։ Նշումները բառերը աղբիւրների շարքում՝ պահպանուել են ուղղակի՝ առանց փոփոխութեան Չենորի գրութեան, որ անկերեւ ապացոյց է փոխառութեան, աղբիւրների լայն շարուած բառերից Չենոր (կամ ո՞վ որ է հեղինակը) ծաղկաբաղ է անում՝ փոխանակելով նոցա համանիշ այլ խօս-

րոյնք հայոց, Մասն Բ) յիշելով Ս. Եփրեմայ աշակերտ Չենորի գրութեան է. «Ոչ ան Չենոր» որ իր համանուն գրութեան հայ կարկաստանք մին է 79 դարուն, նոյն դարուն Սեբեոսի հետ։ Գլուխը գտնուած Ազատանդեղոսի գրութեան պէս, չմտնայ մասին նաեւ «Հանքի» Ա. Բ., 1889, Թ. 3, էջ 50—51 եւ «Հանքի» Ա. Բ. Բ., 1891, Թ. 8, էջ 44, (Մատենախօսութիւն Հ. Բ. Տ. 8)։

¹ Պատմութիւն Տարօնոյ գոր թարգմանեաց Չենորի Ա. Բ. Բ. Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1832, 8⁰։

քերով եւ համարեա միշտ նոցա ընդհանուր իմաստը պահպանելով — ընդ սմին ոչ առանց կրճատելու կամ երկարացնելու իւր գրութիւնը — ըստ երեւութիւն փոխառութիւնը կամ մուրացութիւնը ծածկելու նպատակով։ — Աղբիւրները եւս որոշում եմ յայտնի եւ առաջադրութեան համեմատելու, աղբիւրները յանուանել, տեղովի նշանակուած են դէմ առ դէմ Չենորի բնագրին. առաջադրութեան եմ անուանում Չենորի այն հատուածները, որք ոչ միայն չեն արգարանում միւս մատենագիրների աւելի ճիշդ վկայութիւններով, այլ եւ մեծաւ մասամբ անհաստատի, առասպելական են, նաեւ նպատակաւոր կամ կողմնակալ (tendenziös) եւ ի հարկէ ոչ Գ. եւ ոչ Է. դարու հեղինակի՝ մտքի ու գրչի արտագրութիւն։ — Իսկ ոմանց առաջադրութեան ձայնակցութիւնը Ասորիկի կամ մանաւանդ Ռիստանեսի՝ եւ վարդանի գրութեանը՝ յետ ժամանակի փոխառութեան նշան համարելու է Է. դարում խմբագրած Չենորին վերագրեալ Պատմութիւնից եւ ոչ թէ այդ Պատմութեան Ա. կամ Բ. հնագոյն կամ նորագոյն՝ թարգմանութեան հետքեր, ինչպէս ենթադրեցին ոմանք։²

7/19 Փետր. 1893, Թ.

Գ. Բ. ԽԱՆԱՅԵԱՆ

Մոսկուա։

¹ Զոր օրինակ համեմ. Չենորի § 9 եւ Ռիստանեսի Ա. 57 գլ. (տպ. վարդապատ), ու վարդանի էջ 54 (հրաւիրի), Չ. § 12 եւ Առաջին էջ 61 (տպ. Ս. Պետկոբեցի)։

² Sukias de Somal, Quadro della Storia lett. di Armenia, p. 12։

Մ Ա Ս Ն Ա.

Ե Է Ի Թ Ե Բ

Զ Ե Ն Ո Բ

§ 1. Էջ 20, 1—8 տող: Ընդ ժամանակս թագաւորութեանն խոսորովայ որդւոյ Վաղարշոյ, վրէժխնդիր լինէր Արտեւանայ եղբոր իւրոյ, եւ ի գոռալ ընդ միմեանս երկուց թագաւորացն՝ Հայոց եւ Պարսից՝ սաստկացաւ մարտ պատերազմին, եւ զօրացաւ արքայն Հայոց. եւ սկսաւ ապականել զերկիրն Պարսից ամս տասն եւ հիմն ի վեր ջանայր առնել սպանմամբ եւ գերութեամբ:

§ 2. Էջ 20, 8—11. Եւ եղեւ միջնորդ արքայն ճենաց եւ ոչ կարաց գրաւել զսիրտ նորա ի հաշտութիւն. այլ սովով եւ սրով հանեալ զվրէժս եղբօրն իւրոյ, զոր ետպան արքայն Պարսից:

Ա Ղ Բ Ի Ի Ր Ն Ե Ր

Աբգար. Ընդ նուազել ժամանակն Բագարտու-թեանն
էջ 29, Պարթեւաց, ի բառնալ տերութեան յԱբ-
գ. 1—4 րէ-անայ որդւոյ Վաղարշոյ . . .

էջ 31, (խոսորով) ջանայր զվրէժ խնդրել . . . ի բազ-
մութիւն զօրաց ապաստան եղեալ . . .
վաղվաղակի ի թիկունս հասանէին մեծաւ
բազմութեամբ . . . Ազրւանք, Լփինք . . . զի
զվրէժ արեանն Արտեւանայ խնդրեաց են:

էջ 31, . . . եւ էր ինքն (խոսորով) ի մեծի տրտմու-
թեան վասն բնութեան եղբայրութեան
էջ 32, . . . առեալ խոսորովու զբազմութիւն զօրաց
էջ 32, իւրոց . . . իբրեւ ետես թագաւորն Պարսից
էջ 33, զայն ամբոխ բազմութեան զնդի . . . ոչ կա-
րաց ունել զգէմ նորա, փախստեայ լինէր
առաջի նոցա. զհետ մտեալ կոտորէին զամե-
մենայն զօրսն Պարսից . . . Եւ թագաւորն
Հայոց գառնայր ի մեծ կոտորածէն մեծաւ

էջ 35, յազլութեամբ . . . Եւ ամս քսան . . .
աւար առեալ, աւերէին զամենայն երկիր
սահմանացն, որ ընդ Պարսից թագաւորու-
թեամբ . . . էր:

Անյոյր:

Աբգարտու-թեան, Վեհափկ, 1862:

§ 3. Էջ 20, 11—18: Իսկ այդ ոմն անուն Անակ, ի նոյն ազգէն Արշակունեաց, խորհուրդ արարեալ առ արքայն Պարսից՝ գալ սպանանել զխորով, եւ իւր վարձանս առնուլ զՊալհաւն Պարտաւայ: Զոր յանձին կալեալ արքային Պարսից, ոչինչ վերջանայր Պարթեւն ի սպանմանէն խորովու: այլ յարուցեալ առնու զեղըայր իւր եւ զկին եւ զորդիս իւր, եւ սիրոյ պատճառաւ եւ փախտեան աղագաւ գայ առ խորով: Եւ ի կատարել երկրորդ ամին, մինչդեռ կամեր արշաւել խորով ի Պարսիկս ի գարնանային ժամանակս, ի ժամ որոյն մեկուսի առեալ զխորով Անակայ՝ որպէս թէ բան ինչ ունի ասել, յանկարծակի զէնս ի վերայ յարուցեալ՝ զթագաւորն զիթաւալ կացուցանէր: Եւ ինքեանք ջրասոյզ եղեալ կործանեցան իւրայօքն ամենեքումք, ոչ ժամանեալ ի Պարթեւն: Բայց թագաւորն Պարսից զօր մահուն խորովայ տօն կարգեաց եւ:

§ 4. Էջ 21, 10—11 զՊարտաւն մնացեալ ազգին տայր Անակայ:

§ 5. Էջ 21, 11—27: Արդ մինչ ի Պարսիցն զիմեալ գայր Անակ յԱրտաղ գաւառ ի Հանգիստ սուրբ առաքելոյն Թադէոսի ասեն զՍրբոյն

¹ Եւստորիակ՝ «ի վեր յարուցեալն» Ծ. Հէւ:

Ագաթ. Արդ ոմն ի միջոյ խորհուրդ անն զխաւոր
էջ 36, նահապետ Պարթեւաց տէրութեանն,
12—24
որոյ անուն էր Անակ... խոստանայր վրէժ խնդրել. խօսել սկսաւ ընդ նմ թագաւորն (Պարսից) եւ ասէ. եթէ միայն զայդ նախանձ խնդրեցես միամտութեամբ, զընակութիւնն Պարթեւական զձեր սեփական
էջ 37, Պալհաւն ի ձեզ զարձուցից... Զայնմ
8—19
ժամանակի Հանգեր ձեցաւ կազմեցաւ Պարթեւն եղբարքն իւրով՝ Հանգեր ձեռնառնեց իւրեմբէն որդւոք... Ելեալ երթայր չատուած ի պատճառս ի կողմանս Հայոց... եկեալ յանգիման եղեւ... Խորովու...
էջ 38, Իսկ իբրեւ եկին Հասին աւուրք ջերոտ Հա-
18—26
րաւակողմն փարսն զրանցն բանալոյ... ի միտ առ իւրեւորն. զուամարտակ առնէր անդրէն արշաւել ի կողմանս Պարսից... Խորով (Պարթեւն) զիւրեւորն մեկուսի... իբրու ի պատճառս ինչ զբօսանաց, իբրու խորհուրդ ինչ խորհուրդ ընդ նմա... յանկարծ... զէնս վերացեալ զիւրեւորն
էջ 41, Իւրեւորն կացուցեալ... Իբրեւ լուաւ զայս
14—17
իւրեւորն Պարսից, զուարճանայր... Դժն մեծ արախութեան առնէր զընդայն:

Սեբեհ: ¹ Եւ կատարեաց արքայն (Պարսից) ի վերայ
էջ 36, նորա զպարգեւան խոստացեալս Հօրն նորա
19—20
Անակայ զբուն իսկ զՊարթեւականն զՊալհաւն...:

Մ. Խորեհնայն: ² Արդ ի բնակէն Անակայ ի դաշտին

¹ Պատմութիւն Սեբեհի Եղեղիւսի ի Հերակլն, Ս. Պետրոսբուրգ, 1879, 80:

² Մ. Խորեհնայն Մատենագրութիւնք, Վենետիկ 1865, 80:

Գրիգորի յղութիւնն անդլեալ. որ եւ զնորին մշակութեանն ելից զկարգն: Արդ մինչ ի խաղաղութեան էր խոսորով, այր մի որ կոչէր Բուրգար՝ ի նշանաւոր ազգէն Պարսից՝ ելեալ զկնի Անակայ, եւ եկեալ մինչեւ յԱրտաշ, եւ անտի ելեալ զնաց պանդխտել ի կողմանս Գամրաց: Եւ եկեալ ի Կեսարիա, եւ առեալ իւր կին ի հաւատացելոց զմեծատան ուրեմն քոյր՝ անուն Եւթաղէ, եւ քեռն Սոփի: Եւ կացեալ ամ մի ի Կեսարիա, եւ դարձեալ առ զկինն իւր Բուրգարս այս, եւ զնաց ի Պարսիկս: Զորոյ զհետ մտեալ Եւթաղեայ, հասանէ ի գաւառին այրարատեան. եւ գաղարեալ ի Վաղարշապատ քաղաքի, մտանէր Սոփի ստնտու մանկանն Գրիգորի, եւ իբրեւ զգայեակ համարձակ անուցանէր զմեր Լուսաւորիչն:

§ 6. էջ 21, 28—30: Արդ իբրեւ սպան Անակ ղխոսորով, եւ դեռ յոգւոջ էր, հրաման տայր թագաւորն զազգատոհմն Անակայ ի սուր սուսերի մաշել:

§ 7. էջ 21, 30—33: Իսկ Բուրգարս իբրեւ լուաւ զայս հրաման ի թագաւորէն, փութացեալ եմուտ առ Ոգոհի կինն Անակայ, եւ առեալ զԳրիգոր ի զրկաց նորա եւ ետ զնա ցկինն իւր Սոփի:

§ 8. էջ 21, 34—35: Իսկ զմիւս եղբայր նորա, որ կոչէր Սուրէն մանկաբարձքն փախուցին ի դուռն Պարսից,

§ 9. եւ անդ անառ հօրաքեռն իւրում, որ էր կին թագաւորին Զուանշրի Հեփթաղի: Որ

էջ 21,
35—36

Բ. 74. Արդ արդաւորապէս սորա տեղի զթարանին
էջ 155, մօտ առ զիւրս արքայ տառապան (Թագէի),
1—8 որպէս թէ ի ներքսագոյն սրակապանի խորանին. եւ անդ անէն շարունակ մօր արքայ եւ մեծի Լուսաւորիչին: Վասն որոյ եւ զնորին առաքելոյ շնորհն ընկալեալ, որ առ հանգըստարանաւ նորին զկնեւութիւնն էառ, զնորին էլից զնորեւոր մշակութեան պակասութիւն:

Ս. Խոր. Այր ոմն ի Պարսից ոչ ի փոքրունց եւ
Բ. 80, յաննշանից, որում անուն էր Բուրգար,
էջ 160, զնացեալ անոր եւ եկեալ ի հոգման Գամրաց,
13—24 պանդխտացաւ ի Կեսարիայ: Եւ տառապան ի նշան ի հաւատացելոց, որում անուն Սոփի կոչէր, դարձաւ անդրէն քնալ յերկիրն Պարսից հանդերձ կնաւ իւրոյ. զորոյ զնէր հասեալ անեւորոյ Եւթաղեայ, համոզեալ արգելոյր: Որոյ հանդիպեալ ծննդեանն զբոյ Լուսաւորիչն բոտ պատահման մտանէ սորանոս մանկան:

Ագաթ. եւ մինչդեռ ջերմ ոգիւն ի ծոցոյն շեւ էին
էջ 40—41, թափեալ . . . հրաման տայր (խոսորով) զարքային (Անակայ) սատակել . . . նաեւ
23—26 զիգական տոհմն մաշելն ի սուր սուսերի իւրեանց:

Անշար:

Սեփեմ . . . զոր («ի գաւառէն Անակայ մահապարտի») առեալ գայեակաց ի հինէ անտի խոսորովայ արքայի Հայոց՝ փախուցն ի քրտան արքունի իւրեանց՝ ի կողմանս Պարսից:

Անշար:

էջ 36,
17—18

էջ 22,
1—4 իբրեւ զարգացաւ՝ զնայ յերկիրն Ճենայ յետ մահուն Խոսրովուհեայ. եւ կացեալ անդ ամն տանն, թագաւորեաց անդ ի վերայ երկրին Ճենայ ամն իննեւտանն:

էջ 22,
4—7 Զոր ոմանք (°) համբաւեն՝ թէ Սղօն ասեն եղբօրն Գրիգորի, որ է Յակոբ. բայց ոչ գիտեն զստոյզն, զի Յակոբն այն հօրաքեռորդի էր Ս. Գրիգորի:

էջ 22,
7—17 եւ անուն մօրն նորա Խոսրովուհի: Իսկ յորժամ մեռաւ մայր նորա, եւ զթագաւորու թիւնն բարձին ի հօրէ նորա Տիրանայ, զի եսպան զնա ի պատերազմի արքայն Ղինաց Ռեգէս, ապա Յակոբ հանդերձ քերբն իւրով Ղակդնէիւ մնաց անդ: Եւ յետ ժամանակաց քեռորդի նորա զնայ յաշխարհն Գթաց, եւ անդ թագաւորեաց. զոր յետոյ Տրդատ բմբունեաց, մինչ առ արքայն Յունաց էր: Զի սա էր, որ եկն ի պատերազմ ի վերայ Գիսկղետիանոսի արքային Յունաց, որպէս Ագաթանդեղոս պատմէ զայսոսիկ:

էջ 22,
17—21 Եթէ ստուգիւ կամիս գիտել զայսոսիկ, ով երանելիդ Բեկտօր, ընթերցիր զթագաւորու թիւն Հեփթաղենիկայ հելլենացի գրով եւ կամ զթագաւորութենէն Ճենայ, զոր գտանես յՈւռհա քաղաքի առ Բարդայ պատմագրի:

§ 10. էջ 22, 22—36: Իսկ Բուրդար առեալ զկին իւր եւ զմանուկն Գրիգոր, զնայ զկնի անեւրոյն իւրոյ Եւթաղեայ յաշխարհն կապազովացոց. եւ տուեալ զնա ի դպրոց, ուսուցանէր ասորի եւ հելլենացի գպրութիւն եւ լեզու, եւ վարժեալ լինէր աստուածապաշտութեամբ: Իբրեւ եղեւ երկուսասնամեայ, այր ոմն աստուածապաշտ, որ կոչէր Գաթիթ:

Վարդ Ս. Յակոբայ: Եւ ոմանք (°) հակառակին
էջ 5, յառաջին բանս ոչ աւելի զնա (զՅակոբ)
12—15 յաղղէն Արշակունեաց կամ հօրեւորդի Ս.
Գրիգորի: . . .

Անայր:

Վարդ Ս. Յակոբայ. . . զոր (զինքնն Յակոբայ
անդ հօրաքեռորդի Ս. Գրիգորի) մեք սերտ գտեալ
էջ 5, եւ հաւանեալ ի գրոց Ասորւոց . . .
16—17

Ս. Խորենացի. . . եւ ի հասանել աղէտին (սատա-
Բ. 80 կուսն աղգատոհմին Անակայ)՝ աւել եւ-
էջ 160, թաղեայ զքոյր իւր եւ զայրն նորա (զԲուր-
24—27 դար) հանդերձ մահամբն ի կողմորդացոց
էջ 161, 3—14 աւելի գառնայր: . . . Բայց յարբօւնս

1 Տէս «Սոփերք Հայկականք», ԻԲ: Բայց Յակոբայ վարդի է գարից շատ առաջ գրուած լինելը եւ կարծեմ վիճելի կարող է լինել:

ամուսնացուցանէր զնա ընդ դստերն իւրում,
որ կոչէր Մարիամ: Արդ իբրեւ եղեն նմա եր-
կու որդիք, անուն անգրանկին Արթանէս եւ
կրտսերոյն Ռատակէս, մայրն եմուտ ի վանս
կանանց եւ կրտսերն գնաց զհետ ճգնաւորի
մի՝ որում անունն էր Նիկիմաքոս. իսկ ան-
գրանիկն մնաց առ դայեակն իւր, եւ յետոյ
ամուսնացաւ: Եւ հայրն անցեալ գնաց առ
Տրդատ՝ զհօրն պարտսն հատուցանել:

§ II. Եւ մնաց առ նմա մինչեւ նա թագաւորեաց
էջ 22,
36—37
էջ 23, կոչոյն՝ ի մեծամեծ տանջանս մատնեաց զնա:
1—11
Իբրեւ տեղեկացաւ ի քեռոյ աներոյն¹ Գրի-
գորի եթէ դա է որդին Անակայ՝ որ սպան
զհայրն քո զխոսորով, եւ նորա արկեալ զնա
ի վերապն ներքին ամս հնգետասան: Եւ յետ
հնգետասան ամին դիւագնեալ ամենայն եր-
կիրն Հայոց, եւ ինքն թագաւորն ի մէջ վա-
րզացն երթեալ դադարէր: Իսկ ի հրամա-
նէն Աստուծոյ եկեալ հանին զնա նախարարքն
իւր. եւ նորա ելեալ ժողովեաց զնոսա առ
ինքն, եւ հինգ օր թողու զնոսա անսուաղ
առաջի իւր կալով, լսելով զքարոզութիւն
վարդապետութեան նորա:

¹ Հմմտ. նաեւ խորհուրդս Բ. 82 . . . «Սա էր
(Տաճատ Աւոցայ՝) բերայր Արտաւազդայ Մանգակունոյ) որ
յապայտն զգացոյց անբարեւոյ իւրոյ Արտաւազդայ եւ նա ար-
քայի, նախ զԳրիգոր Անակայ լինել որդիւ, — Զենոբ ըստ
երեւու թին շփոթեւ է խորհնացու հաղորդածը:

հասակի հասեալ մանկանն, փեւսայա-
ցուցանէ հաւատացեալ առ յայր, որում
անուն էր Գառնիկ, ի որոտոր էր Մարիամ, որ
յետ երկոց ամաց ելէնայ որդւոց լինելոյ, ի
կամաց երկոցունց մեկնեալ ի միմեանց զատ-
շին: Մարիամ հանդերձ մանկամբն իբրեւբա-
ն ի վնս կանանց անկեալ կրօնաւորիւր. որոյ
յարբունս հասեալ մանկանն, զնոր ընթա-
նայ միայնաւ օրի փ, որում անուն էր Նիկի-
մաքոս, եւ նա առաքէ յանապատ: Իսկ ան-
գրանիկն առաքելաց միջեւ, որ ապա աշխար-
հափարեալ մահանացաւ: Բայց հայրն նոցին
Գրիգոր անցեալ քնաց առ Տրդատ՝ զհայրե-
նեացն հաղորդանել պարտէ:

Ա Գ Բ Ի Ի Բ Ն Ե Բ . . . դարձեալ լինէր ի կողմանցն Յու-
էջ 49,
1—2
նաց Տրդատ արքայ Հայոց Մեծաց:

էջ 43, իսկ իբրեւ զգացեալ Տրդատիս վասն Գրի-
16—24
գորի՝ թէ քրիստոնէական պաշտամանն
հաղորդէ . . . բազում անգամ ի բանդս
եւ ի կապանս Գառնիկի նեղէր զնա . . .

էջ 102,
1—10
. . . ոմն մատուցեալ ի նախարարն սկսաւ խօ-
սել եւ տալ տեղեկութիւն եւ ասել այս-
պէս վասն նորա (Գրիգորի) . . . որք
Անակայ մահապարտի՝ որ սպան զհայրն իստ-

էջ 103,
2—11
բով . . . հրաման տայր (արքայն) . . . իջու-
ցանել (զԳրիգոր) ի վերայն ներքին . . . եւ ե-
ղեւ նա յայնմ վերապի ամս երեքտասան . . .

էջ 163,
17—25
. . . ելեալ ըստ մարդկային բնութեան թագաւորացս

էջ 163,
9—11
ի նմանութիւն վայրենի խոզաց, իբրեւ
զնոսա, ընդ նոսա ի մէջ նոցա ելլեալ բնա-
կէր . . . Նաեւ Գառնիկն որ ի քաղաքին
էին նոյն օրինակ Գառնիկի մահապարտեալն էին . . .

էջ 167,
3—9
Իսկ նորա (զինի հրաշալի տեսլանն խոսոր-

§ 12. էջ 23, 11—15: Այս առաջին պահք եղաւ յաւուրս սրբոյն Գրիգորի. զոր ի Հռոմ Սեդրեստրոս հաւանեցաւ, եւ պահեաց ինքն եւ կոստանդիանոս թագաւորն, եւ ամենայն քաղաքն Եգիպտոսի. զոր եւ Առաջաւորք կոչեմք:

§ 13. էջ 23, 16—33: Եւ յորժամ լցան աւուրք՝ պահոց նոցա, թափեցան մօրթ վայրենական խողակերպին Տրդատայ, եւ զիւաբնակ մարմինք զօրաց նորա ընկալան զբժշկութիւն: Ապա ձեռն ի գործ արկեալ՝ ուսուցանէր նոցա շինել տունս տէրունականս, եւ ասէ. Պարտ է քահանայս ածել, որ հովուեն զձեզ: Իսկ հրեշտակ տեսան հաւանեցոյց զնոսա, զինքն լինել նոցա հովիւ: Չոր յանձն առեալ, տայ ի ձեռս նորա իշխանս եւ զօրս բազումս եւ առաքէ զնոսա յաշխարհն կապողովկացւոց ի քաղաքն Կեսարիա, ձեռնա-

¹ Երկու ձեռագիր Ս. Էջմիածնայ Մատենադարանի (ձեկը ժ. Գ. եւ միւսը ժ. Ե. դարու) ունին այստեղ. — . . .
² Կաւուրք պահոց նոցա վաթսուսն եւ հինկ, թափեցան . . . :
 Ծ. Հէւ:

վիզիտոյ) յղէին անգր նախարար զոմն աւագ . . . ի քաղաքն Արտաշատ՝ հանել զնա ի խոր բանդէ վիրապին . . .

էջ 171, 11—17. Եւ ի վաղիւ անգր թագաւորն եւ նախարարքն
 էջ 183. . . . խառնադանջ ամբօխիւն բազմութեամբ
 էջ 181, 4—6. եկեալ ի ծունր իջեալ առջի սրբոյն Գրիգորի . . . խնդրէին եւ ասէին . . . տայցեմ
 17—18. մեզ զուղիղ վարդապետութիւն: . . . Եթէ ոչ կամիջիք (ասէ Գրիգոր) լնել արդարութիւն բանին կենաց . . .

Անայոք:

Արդ ի լնել վաթսուսերորդ վեցերորդ առ-
 էջ 548, 8—23. արն . . . աղաչէին առաջն սրբոյն Գրիգորի. խնդրէին զբժշկութիւն զտանել զհարուածոցն պատուհասին . . . մանաւանդ թագաւորն, զի էր նա փոխեալ ի կերպարանս աղբււկայոյ խաչոյ . . . Իսկ նա (Գրիգոր) յետ աղաչանացն տուեալ պատասխանի ասէ ցնոսա . . . դուք սրտի մտօք խնդրեցէք զձեր բժշկութիւն. մարդասէր աստուածութիւնն ողորմեցի ձեզ: Բայց փութացարուք շինեցէ՛ք զվկայաբանսն . . . Իսկ անդէն տեսիլ սքանչելի յԱստուծոյ երեւեալ թագաւորին, տեսանէր շնորհալի Աստուծոյ՝ զի խօսէր ընդ նմա թէ պարտ է ձեզ զԳրիգոր վիճակեցուցանել ի քահանայութիւն: . . . Նոյնպէս եւ երեւեալ Գրիգորի հրեշտա-

էջ 596, 1—11. արանջելի յԱստուծոյ երեւեալ թագաւորին, տեսանէր շնորհալի Աստուծոյ՝ զի խօսէր ընդ նմա թէ պարտ է ձեզ զԳրիգոր վիճակեցուցանել ի քահանայութիւն: . . . Նոյնպէս եւ երեւեալ Գրիգորի հրեշտա-

զրիւ ի սրբոյ Հայրապետէն Ղեւոնդեայ: Եւ ելեալք ի Վաղարշապատ քաղաքէ, անցանէին ընդ դաւառն Բասենոյ, եւ գային յԵրէզնաւան յԵկեղեցաց դաւառին, ի կուռսն՝ զոր ինքն կործանեաց: Եւ անտի երթեալք, մտին ի Կեսարիա: Եւ ձեռնադրի ի մեծ Հայրապետէն Ղեւոնդեայ մեծաշուք պատուով. արարեալ նմա մեծարանս, տայ նմա զսուրբ Նշխարս Կարապետին Յովհաննու եւ զԱթանազինեայ վկայի:

§ 14. Բայց եթէ ով երեք ի Կեսարիա զնշխար կարապետին. Յովհաննէս աւետարանիչն: Մինչ էր նա ի Պատմոս կղզոյն, եւ եկն յԵփեսոս, եւ անտի երթեալ յԵրուսաղէմ՝ գտանէ զգերեզման նորա ըստ Հրամանի տեսչութեան Աստուծոյ, եւ առեալ ի գիշերի զսուրբ մարմինն Կարապետին Յովհաննու, եւ ետ ցՊողկկարպոս եպիսկոպոսն՝ որ էր աշակերտ իւր, եւ ետ տանել յԵփեսոս յԵկեղեցին՝ զոր ինքն շինեաց, եւ կոչեաց զանուն նորա սուրբ Աս-

էջ 23,
34-37
էջ 24,
1-31

կի Աստուծոյ, զի մի իշխեոցէ ինչ պնդել յամառել վասն այնր...

էջ 597,
22-27
էջ 598,
1-8

Այս են իշխանք... Հաղարաւորք, բիւրաւորք... զոր գումարեաց թաղաւորն, եւ աստից զնոս ի կողմանս Կարապետիցոց ի քաղաքն Կեսարացոց... զի տարեալ զԳրիգորն՝ քա հանապապետ կացուցեն իւրեանց աշխարհին... Եւ հրամայեաց հրովարտակ գրել (առ Ղեւոնդէս արքեպիսկոպոսն Կեսարու) օրինակ զայս... եւ խաղացին յԱյրարատ դաւառէ ի Վաղարշապատ քաղաքէ եւ հասեալ ի սահմանս Յունաց... գային հասանէին ի քաղաքն Կեսարացոց...

էջ 602
13-16

էջ 603,
2-3

Եւ եղեալ ժողով բաղում եպիսկոպոսաց ի քաղաքն Կեսարացոց՝ զի յեւնադէսէն զՍ. Գրիգորիոս...

էջ 604,
3-8

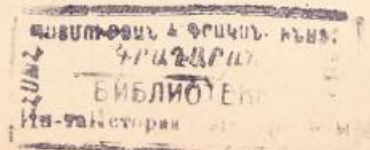
Մէջս արարեալ... զՍ. Գրիգորիոս անուանալ յաւատ յղարկեցին իշխանօք հանդերձ...

էջ 604,
20-24

էջ 607,
14-20

Իրեւ գարձեալ գայր ի կողմանց Յունաց, բարձեալ բերէր (Գրիգոր) ընդ իւր նշխարս ինչ յոսկերացն մեծի մարգարէին երանեալ մկրտչին Յովհաննու եւ զսուրբ վկայ Գրիստոստի զԱթանազիէսն:

Անյայտ.

սուածածին: Եւ յետ փոխման աւետարան-
չին՝ մնաց յԵփեսոս սուրբ նշխարքն Վարա-
պետին, մինչեւ ի ժամանակս Գեղոսի թա-
գաւորի: Եւ ապա ի ժամանակս նորա նստի
յԵփեսոս աշակերտ Աղգենոսի Փարմէրս.
Եւ անտի հալածեալ եկն ի Վեսարիա, բնդ
իւր ունելով զըտըրովին նշխարս սուրբ Վա-
րապետին, բայց միայն ի գլխոյն: Եւ եղ զնա
ի սուրբ սիրեղոնն, ոչ ի ծածուկ՝ այլ յայտ-
նի. եւ եկաց ի նոյն տեղոյն մինչեւ ջթա-
ղաւորութիւն Գիողղետիանոսի: Եւ ի գալ
սրբոյն Գրիգորի ի ձեռնադրութիւն առ
Ղեւոնդ Վեսարու հայրապետն, որ թէպէտ
բազում անգամ խնդրեաց սուրբն Գրիգոր
զնշխարս Ս. Վարապետին, ոչ էառ յանձն
տալ. մինչեւ հրաման ի Տեառնէ առնոյր ի
գիշերի վերջնումն՝ բաժանել եւ տալ զկէսն
յնա: Եւ ի վաղիւն բազում պատերազմունս
սկսաւ լինել, մինչեւ նախարարքն կշռեցին
քահանայապետին երկոտասան հազար դա-
հեկան, եւ այնպէս առեալ բռնութեամբ՝
եկին ի քաղաքէն մինչ զի խորհուրդ առեալ
իշխանն Անդեղ տան հարկանել զքաղաքն ի
գիշերի հրով: Զոր իմացեալ հայրապետին,
համոզեաց զնոսա ի խաղաղութիւն. եւ փո-
խանակ երկոտասան հազար դահեկանին՝ ետ
նոցա զնշխարս Աթանագիւնեայ, եւ հաղիւ
կարաց արձակել զնոսա հաշտութեամբ եւ
սիրով: Տայր եւ սրբոյն Գրիգորի երկու լու-
սաւոր աղունս, զոր էր տուեալ նմա Հռոմայ
հայրապետն:

§ 15. Էջ 24, 32—34: Եւեալ ի Վեսարիոյ՝ մնայր
ժամանակս ինչ ի Սերաստիա, հաւաքել

ԱԺ-Ը . . . Ետուն ողջոյն եւ յղարկեալ անտի (ի
էջ 604, Վեսարիայ) . . . գային հասանէին ի քաղաքն
23—26

զգաստ կրօնաւորաց: Եւ զօմանս վարդապետս կոչէր

§ 16. յԱղէքսանդրիոյ, եւ հրաշազան պաշտօնեայս.

էջ 24, 34—39
էջ 25, 1—4
յորոց մին Գիլլառիոս, զոր Գունայ դաշտին եպիսկոպոս ձեռնադրեաց. նոյնպէս եւ զայլս յԱսորոց: Որ եւ զիս իսկ ոչ եթող դառնալ ի նիւստար՝ հրաժարեալ յեղբօրէն իմմէ Եղիազարու: Եւ անտի ելեալ անցաք մինչեւ ի Թորքան. եւ անդ թողաք զՍուրտինոս: Եւ մեր ելեալ անտի ընդ Կարին եւ ընդ Հարբ կամեցաք անցանել:

§ 17. էջ 25, 4—6: Իսկ ոմանք յիշխանացն զգացուցին Ս. Գրիգորի, եթէ ի գաւառն Տարօնոյ երկուս բազինս մնացեալ են, որ դեռ ձօնեն դիւայ: Իսկ նորա դէմ եղեալ զայր...

§ 18. Իսկ Ս. Գրիգորի առեալ զիշխանն Արծրու-

էջ 25, 6—29
էջ 26, 27, 28, 29, 30, 31, աւ.
էջ 32, 1—9
նեաց... Իսկ իշխանն Անգեղտան ձայն տուեալ (էջ 26) ասէր... Իսկ նորա երթեալ եւ ոչ կարաց... Իսկ իշխանն Անգեղտան... Իսկ իշխանն Անգեղտան... Իսկ իշխանն Մոկաց... Իսկ արք տեղւոյն... Իսկ արք գեղջն... Իսկ արք գեղջն... Իսկ մեր ի վարանս մտեալ... Իսկ նորա չորեքհազար... Իսկ իշխանքն իբրեւ լուսն... վաղվաղակի ի վերայ (էջ 27) յարձակեալ... Իսկ այլ զօրքն Հայոց... Իսկ Արձանն... Իսկ իշխանն Արծրունեաց... Իսկ Գեմետր... Իսկ իշխանն... եւ կու-

էջ 605, 1—6
Սեբաստացոց եւ անդ յեցեալ յերեկոթս աւուրս ոչ սակաւս: Եւ գտանէր բազմութիւն եղբարց զորս հաւանեցուցանէր ընդ իւր դալ, զի վիճակեցուցէ զնոսս ի քահանայութիւն յիւրում աշխարհին:

Անյայտ.

Աթաբ. Եւ իբրեւ եհաս ի սահմանս Հայոց, լուսաւ

էջ 605, 9—26
Գրիգորի՝ թէ վահէվանեան մեհեանն հաւցեալ է յերկրին Տարօնոյ... եւ բաղում նուերք մեծամեծ թագաւորաց յճէւալ անդ... զի յայնժամ եւս Խեղ շէն կային երեք բաժնիս ի նմա:

Անյայտ.

¹ Աթաբ. առում է մնացեալ էր, զեւ շէն կային... որովհետեւ Ս. Գրիգոր՝ Կեսարիա գնալուց առաջ արդէն քանդել էր հիւսնոսական մեհեանները՝ ինչպէս Անահատիք Արտաշատում, Տիւր գից բազինը Երազամայն տեղում, — ըստ երեւութին քրմերի ոչ առանց ջերմ ընդդիմադրութեան: (Տես Աթաբ. էջ 583—587):

տեցին արձան ի վերայ նորա (էջ 28) եւ կայ
 . . . իսկ արք գեղջն . . . իսկ իշխանն Անգեղ-
 տան . . . իսկ Գեմետր . . . Արդ իբրեւ հա-
 րրատացան երկողքին (էջ 29) կողմանքն . . .
 իսկ ի նոյն ցեղէն . . . իսկ նորա ձայն տուեալ
 . . . իսկ նա ասէ . . . իսկ իշխանն Սիւնեաց
 . . . իսկ իշխանն Արծրունեաց . . . տարաւ
 փախստական մինչեւ ի գլուխ (էջ 30) լերինն
 իսկ իշխանն Արջուց . . . իսկ նորա առեալ
 . . . եւ գրեցին ի նմա այսպէս (էջ 31). Ա-
 ռաջին պատերազմ . . . իսկ մեք . . . աջ
 սրբոյ կարապետին (էջ 32) եղեցի կնիք . . .
 Եւ իբրեւ եկաք ի տեղին, տեսաք զտեղի
 կռոյցն քանդ(ակ)եալ, եւ զկուռան, որ հնգե-
 տասան կանգուն էր՝ ընդ չորս բաժանեալ:

§ 19. էջ 32, 9—26: Եւ պաշտօնեայք կռոյցն դա-
 զադակ բարձեալ՝ ողբային չարաչար, որ եւ
 գեւքն ի լեւիս մարդկան կոծէին՝ ասելով.
 Վայ մեզ, զի եւ ոսկերք մարդկան մեռելոց
 հալածեն զմեզ յերկրէս: Եւ մարդկօրէն
 տեսլեամք որպէս թեւաւորք ելեալ գնացին
 յԱշտիշատի կուռան: Իսկ այլք ի դիւացն ի-
 բրեւ զպիծակս անհուն բազմութեամբ, կամ
 թէ որպէս թանձրամած տաղտարափս՝ այն-
 պէս յարձակեալք ի վերայ բազմութեանն
 եւ զքուրման առհասարակ լլկեալ՝ թողին ի-
 բրեւ զմեռեալս: Եւ մատուցեալ Ս. Գրիգորի,
 բժշկեաց զնոսա. եւ հրամայեաց կործանել
 զԳիսանէս, քանզի պղնձի էր՝ երկրտառան
 կանգուն երկայնութիւն: Իբրեւ մատեան կոր-
 ծանիչքն ի ներքոյ նորա, զոր տեսեալ պաշ-
 տօնէիցն՝ բազում ողբովք ի վերայ յարձա-
 կեալք, ասէին. Մեռցուք նախ մեք եւ ապա
 Մեծն Գիսանէս կործանեսցի: Իսկ զօրացն ի

Ա. Բ. Եւ ամենայն քեռն ի փախուստ դարձեալ
 էջ 385, առաջի մարդէանն երեւեցան . . . զԺիշ Բար-
 18—26, յեալ մեծածայն զոչելով ասէին՝ թէ վայ մեզ
 էջ 386, զի յամենայն երկրէ փախստական արար
 1—2 զմեզ Յիսուս . . . եւ աստի եւս ի ձեռն Բե-
 րեւոյ . . . եհաս մեզ փախստական լինել:

Ա. Բ. . . ի կերպարանս մարդէան . . . մեծաւ
 էջ 384, զոչելով զաղաղակ հարեալք՝ փախստեայք
 էջ 385, յԱնահտական ի մեհեանն անկանէին:
 1—13 Ուստի ընդ հասեալսն մարտ եղեալ
 կռուէին նետս անոյժս եւ քարավէժս Բան-
 յրաթափ ի վերուստ . . . ցնդէին . . . իսկ
 Ս. Գրիգոր իբրեւ տեսեալ զայն նշան տեռու-
 նական առնէր եւ զիմեալ էր քուռն մեհե-
 նին,¹ եւ ամենայն շինուածք մեհենին ի
 հիմանց զըզեալ տապալեցան:

¹ Հինգ օր. Ս. Էջմիածնի եւ հինգ օր. Ս. Ղազարու
 ձեռագիրներն անփոփոխ ունին այստեղ «զքուռս մա-
 հուն», որ բառ իս, ոչ այլ ինչ է, Էթէ ոչ լիով ըն-

մէջ առեալ զքորման սպանին արս վեց. եւ
ապա կործանեցին զդուրս մահունն: 1

§ 20. Իսկ զեւթն ձայն բարձեալ առին. թէպէտ
էջ 32, 26—33 եւ զուրբ զմեզ աստի հալածէր. . . Առեալ
էջ 33, քարինս անկազմն (էջ 33) եւ անտաշս . . .
34, ամէ. Եւ արար ընդ աւուրս . . . Այլ զհասարակն
էջ 35, 1—6 եւ եզ զնոյն տապանն . . . եւ ոչ եթէ . . .
Եւ այս էին . . . Իսկ զԱթանաղինէին զգլուխն
. . . Զոր եթէ ստուգիւ կամիք իմանալ . . .
Քանդի Կորապետին . . . Զոր դաեալ . . .
Իսկ Աթանաղինէին . . . Յորժամ պահեցաք
(էջ 34) զնշխարս . . . Աստուած աստուծոց
. . . Եւ մեր ասացեալ . . . Իսկ ի վազին ա-
ծեալ . . . նոյնպէս քննէին եւ զտաճարն
Գիսանէին ի վերբերել, որ էր առ (էջ 35)
յորդ աղբերն . . . Իբրեւ լցան . . . Եւ առեալ
Ս. Գրիգորի իջուցանէ զնոսա ի ձորն Այծ-
սանայ եւ մկրտեաց զնոսա, որ էր յԱրեւելից
կուսէ հանդէպ Կաճկօնից՝ Աստղօնից բերդին:

§ 21. էջ 35, 9—17: Եւ մկրտեաց զնոսա քրիս-
տոսազարդ օծմամբն, առնելով հաւատա-
ցեալս սուրբ Երրորդութեանն: Եւ երեւե-
ցաւ Տէր լոյս մեծ ի սեան հրեղինի ի վերայ
մկրտելոցն. եւ կայեալ երիս ժամս լոյսն ի
վերայ սիրտի քահանայագործութեանն, եւ
անդէն ծածկեցաւ ի տեսողացն: Եւ որք
մկրտեցանն՝ էին արք եւ մանկտի ոգիք հինգ
հազար եւ յիսուն: Եւ առեալ ամէ զնոսա
ի աւերուական տաճարն, եւ տօն սրբոյ Կա-
րապետին տայր կատարել որ օր մի էր նաւա-
սարդի:

Անյայտ.

Ա. Բ. Ի. Ի. Բ. . . առեալ երանելոյն Գրիգորի զաշխար-
էջ 620, հաբանակն զօրացն . . . յափն Եփրատ գե-
15—25 աղյն մատուցանէր, եւ անդէն Վերաբէր առ-
հասարակ զամենեւեան յանուն Հօր եւ
Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ:

Եւ լոյս սաստիկ երեւեալ ի նմանութիւն սեան
էջ 621, 7—25 Լուսաւորի՝ հայր ի վերայ ջուրց գետոյն . . .
եւ ընդ երեկս աւուրն նշանն աներեւոյթ
լինէր . . . Եւ որ Վերաբէրան յաւուրն յան-
միկ, աւելի քան զհնդեւական բիւր մարդիկ:
. . . Եւ ելեալք ի Բերտանական տունն դառ-
էջ 622, նային . . . Եւ զօրհաւատկս վկայիցն բերելոց
13—14 էջ 623, ժամագրեաց քան մեծ հռչակել . . . ի ժա-
7—15

Թեւեղում Ազատեղեղի «ի դուռն Բերտան»:

Ծ. Հեղ:

§ 22. Եւ տուեալ զնոսա ի ձեռս քահանայիցն,
 էջ 35, ետ տանել ի գեղախորանց: Եւ հրամայեաց
 17—36, քահանայիցն . . . Իբրեւ եղեւ այս . . . իսկ
 էջ 36, նոքա ոչ առնուին յանձն . . . Այլ եւ յոյժ
 37 ամբ, զարմանալի էր . . . զոր իրազեկ (էջ 36) եւ
 էջ 38, զեալ արքային . . . իսկ նոցա լեալ . . . իսկ
 1—7, կուտ շինեաց . . . իսկ Մեղտէս շինեաց . . .
 իսկ Հսոեանն . . . եւ յետ ժամանակաց . . .
 Իբրեւ հիմնարկեաց Ս. Գրիգոր . . . եւ եւ
 թող անդ պաշտօնեայս (էջ 37) եկեղեցւոյն
 . . . իսկ Բրեխ . . . իսկ կետեղք . . . Իսկ
 Բուզու . . . Արդ յետ երկուստան աւուր
 կրթեալ իջանէար ի քաղաքագեօղն Մեղտի,
 եւ անդ երեկոթս արարեալ (էջ 38), եւ ի
 մէջ գեղերին . . . իսկ մէք . . . Եւ իշխանքն
 անցեալ գնացին մինչեւ ի դուռն Մուշ քա-
 ղաքին, եւ տեղեկացեալ զի ոչ ինչ գոյր,
 եւ ապա դարձան եւ եկին ընդ առաջ մեր:

§ 23. Էջ 38, 7—19: Եւ դարձուցեալ զմեզ յե-
 զերացն Արածանու, ոմանք անցեալ մօրն ի
 քաղաքն յառաջագոյն, իսկ ոմանք ընդ մեզ
 երթային: Իբրեւ հեռացաք ի գետոյն իբր
 ձիոյ արշաւանօք երկու կամ երեք, եւ իբրեւ
 մերձեցաք առ փոքր ձորակին, եւ կամեաք
 անցանել միաբան եւ գնալ ի տեղի մեհն-
 նիցն, քանզի անդ իսկ էր խորհեալ զնել
 զմնացեալ նշխարսն, ապա ջորիք կառացն
 յայնկոյս ձորոյն ոչ կարացին անցանել եւ
 նստան: Ապա հրեշտակն յայտնեալ՝ արգել
 զԳրիգորինս, եւ ասէ. Հաճեցաւ Տէր սրբոցդ
 բնակել ի տեղւոջս յայս, եւ այն՝ վասն ցու-

մանակի գիցն Ամանորայ . . . Դէ՛կց . . . զոր
 յառաջագոյն իսկ ի նմին տեղւոջ պաշտէին՝
 յուրախութեան նստաբար: Եւ:

Անշար:

Ահա . . . Իբրեւ եկին մօտ ի տեղին ի գետն Եւ-
 էջ 607, ժրատ իբրեւ յէնց արշաւանօք երթաւ, եւ դեռ
 25—26, ընդ փոքր ձորակ մի անցանել կամեն ընդ ջուր
 էջ 608, մի սակաւ, զտեղի առին սպիտակ վրէժ փո-
 1—11, քան, ուր կային դանձք աստուածային՝
 նշխար նոցա. ոչ կարցին հանել ընդ յո-
 բան: Եւ յայտնեալ առ Գրիգոր հրեշտակ
 Տեառն ասէ. Հաճեցաւ Տէր բնակել արքայդ
 Աստուծոյ ի տեղւոջս:

ցանկերը ի հեռագրոյն տեղեաց անտի զգորու-
թիւնն Աստուծոյ, զոր տեսեալ մարդկան՝
հաւատացեն սքանչելեացն:

§ 24. Քան զայս այլ պատճառս ի Ս. Գրիգորէ ոչ
էջ 38, լուար: Եւ անդ ձեռն ի գործ արկեալ շինուա-
19—36 ծոյ եկեղեցոյն . . . Եւ նոյնպէս եկն ձայն
էջ 39, յերկնից, եթէ զոր ինչ խնդրեցեր՝ եղեցի,
ամբողջ (էջ 39) եւ ոչ ոք կարէ դառնել զգոսա: Արդ
որ զկնի այսոցիկ՝ զայն թողար այլոյ պատ-
մազրի, մինչեւ դարձեալ կրկին դառնայ
պատմութիւնս ի Տարօն. զի որպէս զայլ տե-
ղեացն չեմ ինչ գրեալ, նոյնպէս եւ զիմս
չիշեմ ոք գրել. զի թագաւորաց ժամանա-
կադիրք են: Այս պատճէն առաջին պատե-
րազմին Արձանին եւ որ ինչ գործեցաւ
յաւուրս իմ:

§ 25. էջ 40, 1—6: Ի ժամանակն յայնոսիկ լուր
եհաս ի դուռն արքայի թէ Կոստանդիանոս
կայսրն հաւատաց ի Քրիստոս Աստուած, եւ
դադարեցոյց զհալածումն եկեղեցեաց, քա-
ջութեամբ կալեալ զթագաւորութիւնն: Ա-
պա խորհուրդ ի մէջ առեալ՝ դնալ ի դուռն
կայսեր վասն զնեւոյ դաշինս խաղաղութեան
ի միջի իւրեանց,

§ 26. եկին հասին ի դաւառն Ապահոնեաց ի
էջ 40, քաղաքագեղն Մանծկերս . . . իսկ իմ աղա-
7—28 շեալ զՍ. Գրիգոր դնալ ի վանսն իմ . . .
էջ 41, 42, 43, Քանզի ոմանք տեսեալ զգորսն Յունաց, համ-
44, 45, բաւեցին՝ թէ իշխանքն հիւսիսոյ (էջ 41)
ամբողջ, թագաւորին ծանր զօրօք գան ի վերայ . . .
էջ 46, 1—23 Իբրեւ եկար ի տեղին Իննակնեան . . . Եւ

Անյոյս:

Ահա. Ընդ ժամանակն ընդ այնոսիկ թագաւորեաց
էջ 643, Կոստանդիանոս . . . եւ հաւատաց նա յԱս-
21—26 տուած արարիչ երկնի եւ երկրի . . . ի
էջ 649, յայնմ ժամանակի լուր եղեւ այս յերկիրն
19—23 զէջ 650, Հայոց մեծաց՝ ի պատմութեամբ թագաւորու-
4—7 լութեանն արշակունւոյ առ Տրդատ . . . Ա-
էջ 653, 15—17 պա իբրեւ լուաւ զայս ամենայն մեծ արքայն
Հայոց, խորհուրդ առնոյր վասն ճանապար-
հացն այնոցիկ (այսինքն է՝ ի Հռոմ) . . .
մանաւանդ վասն աստուածածանութեան
նորա առաւել քաջնս կռէր . . . ընդ նմա . . .

Անյոյս:

առաքեաց առ մեզ Աղբիանոս զերկուս սարկաւազան (էջ 42) աւետաւորս . . . Եւ առեալ Ս. Գրիգորի զգասս պաշտօնէիցն . . . քանզի թագաւորն հրամայեաց թուել եւ զԹիւն ի բուն (43) խաչին ետ գրել . . . Եւ իրրեւ կատարեցին զպաշտօն . . . Եւ ինքեանք յառաջեալ գնացին բազում աւուրց օթեւանոք զանց առնէին, մինչեւ հասին ի Հոռոմ քաղաք. եւ անդ կացեալ սակաւ աւուրս դարձան մեծաշուք պատուով . . . զի մինչ Տրդատ զիննակնեան (44) խաչն կանգնեաց . . . Եւ սկսան իշխանքն մեր ելանել ընդգէմ նոցա . . . Բայց թագաւորն եւ Գրիգոր . . . Որոց եկեալ յառաջն (էջ 45) արգելութիւն զնա ի գլուխ Արձանին . . . Իսկ զօրն հիւսիսի որպէս զիպող ժամանակ գտեալ, յարձակեցան . . . Եւ ապա դարձեալ թագաւորն ի փոքր կոտորածէն, ել ի գլուխ Արձանին . . . թագաւորն Հիւսիսոյ . . . առաքեաց թուղթ առ (էջ 46) Տրդատ՝ թէ եկ ի վաղիւն տացուք պատերազմ . . . Իսկ իբրեւ ամենայն զօրքն սկսան ընդգէմ իրերաց անցանել, ձայն բարձեալ արքայն Հիւսիսոյ ասէր. Արքայ Հայոց, ինձ մատիր: Եւ իբրեւ եկին ընդգէմ իրերաց, սկսան իբրեւ զմիջաւորս քարահատաց, կամ իբրեւ զուռնածս որք պատեն զչանթս հրայրեացս մինն առնոյր եւ միւսն իջուցանէր: Քանզի արքայն Հիւսիսոյ մեծահասակ էր եւ կորովի իբրեւ զՏրդատ եւ բազում կոփեալ միմեանց, ոչինչ եղեւ:

§ 27. Բայց սկսաւ պակասիլ արքայն Հիւսիսոյ.
էջ 46, եւ զիտացեալ եթէ վնասելոց եմ, եւ քանզի
23—34
էջ 47, ծօպանաւոր էր՝ աճապարեաց եւ ձգեաց եւ
1—10

Մ. Էդր. . . . Չոր տեսեալ թագաւորին Բաս-
թ. 85
էջ 168, Լաց, մօտ հասանէ յարքայն (Տրդատ). եւ
19—30 հանեալ յասպաղինէն զներգեայ քեմխտա-

ղծողանն, եւ արդեւ զաղթերն ընդ պարանոցն եւ փութանակի դարձաւ եւ կղթեաց զծօպանն, մինչ զի, եւ չկարաց բնաւ շարժել զձեռն Տրդատ: Եւ մտարկեալ զկուշտ երկվարին զկնի Գեղուհիոնին, այնպէս փութալեալ մինչ զի ոչ ետ քայլել նմա առաջի իւր տան քայլ: Իբրեւ եհաս նմա, ասէ. Կատաղի շուն, խառանեցեր զկնի քո ջլացդ: Եւ ամբարձեալ զաջ ձեռն իւր ի վեր, իջուցանէր զսուսերն ի վերայ ձախոյ թիկանն Գեղուհիոնին. եւ անցուցեալ ընդ դօտին, եւ զողն երկվարին հանդերձ գլխովն բաժանեալ յերկիր ձգեաց: Եւ այն էր զարմանալի, զի զլուին եւ աջ ձեռնն եւ աջ ոտն ընդ միմեանս եւ ողն երկվարին ընդ մէջ հերձեալ թաւալէին: Չոր իբրեւ ետես իշխանն Անդեղտանն ի վերայ ածեալ զահեակ թեւն, եւ ձայն տուեալ ասէր. Իշխան Սիւնեաց, ի մէջած զգունդ այծուցդ, զի անկաւ Հոնն քօշն:

§ 28. Իսկ նա ընդ մէջ ածեալ, եհաս զգորսն. եւ անցեալ յաջ թեւապետն Հիւսիսոյ, ասէ
 էջ 47, 10-33
 էջ 48, 49 ամբ.
 բողմին.
 Եւ վերջը.
 թ.
 . . . եւ յարձակեցան ի վերայ զօրացն Հայոց, եւ սկսան (էջ 48) յանխնայ կոտորել . . . Չոր իբրեւ դարձաւ թագաւորն եւ իշխանըն յԱրձանն, եւ իջին առ Ս. Գրիգոր ի տեղին, ուր Ս. Կարապետն էր, մեծ դոհոթիւն Աստուծոյ եւ պատարագս ողջակիցաց մատուցանէին սպիտակ՝ զուարակաց եւ նոխազաց եւ բազում դառանց . . . Իսկ նորա օրք փախտական գնացին մինչեւ ի Հարբ . . .

Համեմ. Աթաբախի էջ 34, տող 5-17. . . Եւ իսկ իսկ եւ Եւ իսկ իսկ, սպիտակ ձիովք եւ սպիտակ ջորովք . . . զհայրենեաց պաշտամանց տեղին մեծարել (Խոստով)՝, Ծ. Հէշ:

էջ 169, 1-6, պատ պարանն¹, եւ կորովութեամբ յիշեալ յետուստ կողմանն, ճարպ զիպեցուցանէ յուս ձախակողմանն եւ յանու թ աջակողմանն. զի էր վերացուցեալ զձեռն ածել ումբ սուսերաւ. եւ ինքն վառեալ վերապահպանակոք, ուր ոչ գծէին նետք: Եւ քան զի ոչ էրաց շարժել յետմբ զհսկայն, զլանջիւք առ երկվարին. եւ ոչ այնչափ ինչ շու թ ափեաց մարտիւն զերկարն, քան թ եւ ահեակ ձեռամբն ի ներդեայն ածապարեալ սկային, եւ սաստկութեամբ ուժոյն զերեւաւ ցանցեալ, ի ճահ զիպեցուցանէր զերկայրին, եւ ընդ մէջ կտրէր զայրն եւ ընդ զոյգ պարանոցին զիշխանէրէրէրէրէր: Իսկ զօրացն առնայն ի տեսեալ զթագաւորն իւրեանց եւ զօրաւորն միջակտուր յայնպիսի ահաւոր բազկէ լեալ, ի փախուստ դառնային. զորոց զհետ մտեալ Տրդատ, վարէ մինչեւ յաշխարհն Հոնոց:

Անյոյ.

¹ Տրդատի Կահառապետութեան նկարագրութիւնը խորենացին քաղում է Եւթիմիոսից (Bella Jud. VII, 29), որ այս անգամ վերագրում է Կերոն կայսեր ժամանակակից Հայոց Տրդատին (Ա.): Այսինքն ի Հայո արշաւելու միջոցին, — այն զանազանութեամբ միայն, որ Ա. դարու անցքը փախադրում է մեր պատմութեան Հայրը Գրգոր՝ համանուն հայ թագաւորին յատկացնելով այն: — Չենոր իբրեւ յէծ Տրդատին ժամանակակից, չէր կարող անշուշտ այսպիսի մի գեղբի վկայութիւնը հաստատել: Ծ. Հէշ:

Զ Ե Ն Ո Ր

Եւ որ զնացին ի դաւառն իւրեանց, էին զէց (էջ 49) հազար. բայց մինչ ի հարսն մտին՝ յիսուն եւ ութ հազար էին . . . Զոր եւ զինքն այսորիկ՝ եթէ կամէ ոք իմանալ, յայլ պատմագրէ ծանկցէ. բայց առ ի մէնջ այսօրիկ պատասխանի բաւական լինի ձեզ . . . Արդ աղօթիւք ձերովք պահէսցէ Տէր զհաւատ մեր եւ զձերդ ի խաղաղութիւն շնորհիւ Տեառն: Ողջ լերուք ի Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս:

ՀԱՄԵՐԱՏԱԿԱՆ ԱՂԻԻՍԵԿ

Զ Ե Ն Ո Ր Ի Ե Ի Ի Ի Ի Ի Ա Ղ Բ Ի Ի Ի Ն Ե Ի Ի

§ 1.	էջ 20	տող 1-8	Ա. Բ. Բ. էջ 29 (տող 1-431, (13-14) 31 (24-26), 32 (1-2, 24, —25), 33 (2-21) 35 (1-11).
§ 2.	20	8-11	Ա. Բ. Բ.
§ 3.	20	11-18	Ա. Բ. Բ. 36 (12-24), 37 (8-19), 38 (18-26), 39 (1-2), 41 (14-17).
	21	1-9	
§ 4.	21	10-11	Ա. Բ. Բ. 36 (19-20).
§ 5.	21	11-27	Ա. Բ. Բ. 155 (1-8), Բ. 74, 160 (15-24), Բ. 80.
§ 6.	21	28-30	Ա. Բ. Բ. 40 (23 26), 41 (4-6).
§ 7.	21	30-33	Ա. Բ. Բ.
§ 8.	21	34-35	Ա. Բ. Բ. 36 (17-18).
§ 9.	21	35-36	Ա. Բ. Բ.
	22	1-4	

Ա Ղ Բ Ի Ի Ի Ն Ե Ի

	22	4-7	Ա. Բ. Բ. Բ. 3-1-1-1. (Ա. Բ. Բ. 5 (12-15).
	22	7-17	Ա. Բ. Բ.
	22	17-21	Ա. Բ. Բ. Բ. 3-1-1-1. (Ա. Բ. Բ. 16-17).
§ 10.	22	22-36	Ա. Բ. Բ. 160 (24-27), 161 (3-14) Բ. 80.
§ 11.	22	36-37	Ա. Բ. Բ. 49 (1-2), 43 (16-24), 102 (1-10), 103 (2-11), 164 (17-25), 165 (9-11), 167 (5-9), 171 (11-17), 183 (4-6) 181 (17-1-).
	23	1-11	
§ 12.	23	11-15	Ա. Բ. Բ.
§ 13.	23	16-32	Ա. Բ. Բ. 518 (8-25), 551 (7-15), 596 (1-11), 597 (22-27), 598 (1-8), 602 (13-16), 603 (2-3), 604 (5-8, 20-24), 607 (14-20).
§ 14.	23	34-37	Ա. Բ. Բ.
	24	1-31	

§ 15.	24	32—34	ԱԺ-Բ. 604 (23—26), 605 (1—6).
§ 16.	24	34—35	ԱՆԿԱԿ.
	25	1—4	
§ 17.	25	4—6	ԱԺ-Բ. 606 (9—26).
§ 18.	25	6—29	ԱՆԿԱԿ.
	26—31	ամբողջ	
	32	1—9	
§ 19.	32	9—26	ԱԺ-Բ. 585 (18—26), 586 (1—2), 587 (22—26), 585 (1—13).
§ 20.	32	26—35	ԱՆԿԱԿ.
	33—34	ամբողջ	
	35	1—6	
§ 21.	35	9—17	ԱԺ-Բ. 620 (15—25), 621 (7—25), 622 (13—14), 623 (7—15).
§ 22.	35	17—36	ԱՆԿԱԿ.
	36—37	ամբողջ	
	38	1—7	
§ 23.	38	7—19	ԱԺ-Բ. 607 (25—26), 608 (1—11).
§ 24.	38	19—36	ԱՆԿԱԿ.
	39	ամբողջ	
§ 25.	40	1—6	ԱԺ-Բ. 645 (21—26), 649 (19—23), 650 (4—7), 653 (15—17).
§ 26.	40	7—28	ԱՆԿԱԿ.
	41—45	ամբողջ	
	46	1—25	
§ 27.	46	25—34	Մ. ԽԻՐ. 168 (19—30), 169 (1—6), Բ. 85.
	47	1—10	
§ 28.	47	10—35	ԱՆԿԱԿ.
	48, 49	ամբողջ	
		մինչև վերջը:	

ՄԱՍՆ Բ.

ՔՆՆԱԿԱՆ ՊԱՄՈՒԹԻՆ

Անցնինք այժմ մի առ մի քննելու նախընթաց յօդուածները:

§ 1. Այս յօդուածում ուշադրութեան արժանին այն է, որ Ագաթանգէլի «բնութեան եղբայրութեան» դարձուածը ուղղակի «եղբայր» է փոխած, — որ ոչ թէ Զենոբի ճշգրտութեան կամ զգուշաւոր քննութեան վերադրելու է, այլ միայն իւր իսկական աղբիւրը բառացի չկրկնելու դիտմամբ՝ պատահական բառադարձութեան: Եղբայր (ἀδελφός) ունի նաեւ Ագաթանգէլի յոյն թարգմանութիւնը¹, — որով ուրեմն Խոսրով եւ Արտաւան եղբայրներ են ճանաչվում եւ Վաղարշ թագաւորի որդիք: — Մ. Գարագաշեան² փաստօրէն մի անգամ եւս ապացուցանելով Խոսրովի, Արտաւանի որպէս եւ Անակի հարազատութիւնը՝ մոռանում է սակայն յիշել՝ թէ ո՞ւմ որդիքն էին դուքս, ով էր դուքս հայրը: — Այստեղ պատեհ չէ երկար կանգ առնել այս խնդրի վերայ, բայց համառօտակի կը դիտեմ միայն, որ՝ ըստ իս՝ աւելի հաւանական է ենթադրել, որ այդ Վաղարշը, Խոսրովի հայր Վաղարշը, ոչ թէ Հայոց, ինչպէս սովորաբար բնորոշում են մեր տոհմային պատմագիրները, այլ Պարսկացի թագաւոր էր: Թէ արեւմտեան պատմիչների միաբերան վկայութիւններից եւ թէ դրամների ցուցումներից պարզ երեւում է, որ Արտաւան (Ե.)

¹ Agathangelos und die Acten Gregors von Armenien, neu herausgeb. von P. de Lagarde. Göttingen, 1887, p. 8.

² Քննական պատմութիւն Հայոց, Կ. Պոլիս, 1880, էջ 88—89:

Պարսից կամ Պարթեւաց վաղարշ Գ. ի (191—209 Յ. Ք.) որդին էր, որ եւ՝ հալածելով իւր եղբայր Վաղարշ Ի. ին՝ բռնի տիրացաւ Արեւոյ դահին (216—227.)¹ — Արդ՝ բնդունելով համաձայն տոհմային պատմութեան՝ Խոսրովի եւ Արտաւանի եղբայրութիւնը, որ հաստատուում է նաեւ արտաքին պատմիչներից,² երկուսն եւս ուրեմն Պարթեւաց Վաղարշ Գ. ի որդիքը պէտք է ծանաչուին՝ մէկը թագաւորելով Պարսկաստան եւ միւսը Հայոց աշխարհ՝ ինչպէս յաճախ պատահած է Արշակունեաց հարստութեան մէջ՝ սկսեալ հին ժամանակներից,³ նաեւ մի տեսակ աւանդական իրաւունք գործած : Իւր հարկէ այն պատճառով էր Հայոց Արշակունին երկբարձր համարվում, որ Պարսից Արշակունու կամ Արքայից արքայի կրտսեր որդին կամ եղբայրը Հայոց աշխարհն էր թագաւորում՝ մեծ կամ անդրանիկ որդուն պահուելով Արեւոյ կամ աստղին դահը : — Այսու՝ Հայոց Վաղարշ թագաւորի վաւերականութիւնը, այնպէս ինչպէս Խորենացին է աւանդում (Բ. 65), — այսինքն իբրեւ հայր Խոսրովի՝ բնականաբար խախտվում է. թէեւ նոյն (Վաղարշ) անունով Հայոց՝ ժամանակակից նաեւ դաշնակից Պարսից համանուն Վաղարշ Գ. ին՝ թագաւոր յիշվում է արեւմտեան պատմիչներից 195—218

¹ Geschichte Irans und seiner Nachbarländer von Alexander dem Grossen bis zum Untergang der Arsaciden, von A. v. Gutschmidt. Tübingen, 1888, p. 154.

² Procop. de Aedif. Just. III, վկայում է. որ Արտաւան թագաւորեցրեց իւր եղբորը Հայերի վերայ՝ փոխանակ Խոսրովի՝ Արշակ կոչելով նորան, թէրեւս այդ աւանդը ընդհանրապէս արքայի նշանակութեամբ գործածելով, որ անսովոր չէ եւ այլ մասնագիրներին :

³ Օր. Վ. Լ. 16 (16—18 Յ. Ք.), որ Պարթեւաց Հրահատ Գ. ի որդին էր, Տրեպոս (Ե.) Ներոնի ժամանակակիցը, որ Պարթեւաց Վաղարշ Ա. ի եղբայրն էր (Tacit. Annales, II, 3, XV, 14) : Նշնպէս Պարթեւացի (մոտ 110 թ.) որ Պարթեւաց Բակուր թագաւորի որդին էր (Dio, LXVIII, 17).

թուերին. նա մեռաւ բանտի մէջ՝ Հռոմում եւ նորան ժառանգեց իւր որդին Տրեպոս (Բ.)՝ տարբեր Մեծն Տրեպոսից (Գ.) — Անտոնինոս կայսեր օրով¹ :

§ 2. Ի՞նչ հաշիւ եւ պահանջ ունէր Ճենաց արքայն միջնորդ լինելու Հայոց եւ Պարսից մէջ. Ճենք ուր, Հայք ուր : — Արդեօք այս Ճենք նոյն չէ՞ որ ՉՉԵԵԷ էջում պատահում է ձեռագիրների տարբեր ընթերցումով նաեւ «Ճահեն եւ Դարդանդայ» կամ «Դարբանդայ»² եւ որ գուցէ հիստորիային կոփկատում օրոնելու է : — Ս. Էջմիածնի 2 ձեռագիրները³ (մէկը հաւանականօրէն Ժ. Գ. եւ միւսը Ժ. Ե. գրաւ) ունին անմիջապէս § 1-ից յետոյ. «(. . . գերութեամբ) Ար թէ կպեալ բարում անդամ (արքայն Ճենաց) յղեաց նմա (խոսրովու) պատարագաւ եւ հրեշտակա խաղաղութեան, այլ ոչ եղեւ հնար գտանել (Ա. ձեռգ. դաւանել) զխաղաղութիւն, թէպէտ եւ բազում անգամ եղեւ միջնորդ . . . » — որ պակասում են տպագիր օրինակներում եւ որ յետին յաւելուած համարելու է : Յամենայն դեպս Հայ եւ Ճեն ազգերի դեպքանական յարաբերութիւնների մասին Գ. գրքում ոչինչ յայտնի չէ՝ ոչ մեր եւ ոչ օտար պատմիչներին :

§ 3. Այս 16 տողն եւս համառօտութիւն է Աղաթանգեղի 5 երես բնագրի, որի խօսքերից բաւական թուով՝ հակառակ հեղինակի կամքին՝ պահպանուել են այսպեղ : Ի միջի այլոց՝ Աղաթանգեղի «ձիւնասոյց» բառը (էջ 40), օրով նկա-

¹ Dio, LXXI—LXXXVIII.

² Ուրբանէ (Ա. էջ 79) ունի «Ճենաց եւ Դարդանդայ», վարդան (հրա. Էմինի, էջ 54) «Ճենաց եւ Դարբանդայ», Ներքեղեւ Լուսաւոր (Ստ. Ե. էջ 48) «Ճենաց եւ Դարբանդայ», Է. Չահաթէ ձեռագիրն ունի «Ճահեն եւ Դարբանդայ», (Պատմ. Հայոց. Ա. էջ 614) :

³ Լազարեան Ճեմարանի Մասնագիտական Գիտաբանների (Վիկենի) մասնակցարանում կայ Զենորի Պատմութեան մի բաղադրութեան (ձեռագիր) Ս. Էջմիածնի 5 ձեռագիր եւ 2 տպագիր հրատարակութիւնների հետ աշխատակրութեամբ Պր. Ա. Պլեխանովի (1891 թ.) :

բազում է նա գարնան պատճառով երախ գետի բարձրանալը, ջենոր «Ջրասուղ» է փսիում՝ առանց ակնարկելու քեփի մասին, ուստի եւ անհասկանալի է մնում «Ջրասուղ» բառի գործածութիւնը:

§ 4. Թէ Սեբէոս ծանօթ էր Հեղինակին՝ այդ երեւում է եւ այլ տեղից. հմտ. § 8: Բացի դորանից անուշագիր թողնելու չէ նաեւ Յովհան Մամիկոնեանի փոխառութիւնները Սեբէոսից՝ տեղ տեղ անգամ բառացի: (Հմտ. օր. Յովհ. Մամիկ. էջ 12, 13, 14 եւ Սեբէոս, էջ 40, 41, 42):

§ 5.) Այսերկու յօդուածը քաղուած են ան-

§ 10.) միջապէս Խորենացու Բ. գրքի 80^{րդ} գլխից: Ինքը Պատմահայրը այս մանրամասնութիւնները առել է՝ իւր աւելով՝ Արաթի էս եպիսկոպոսի թղթից, որ սակայն միւս մատենագիրներին անծանօթ է մնացել: Բռնագրայ անունը, որ քանիցս պատահում է այստեղ՝ ըստ վերոյիշեալ Ս. Էջմիածնի 2 զրչագիրներին, զրվում է Բռնագրայ, որպէս եւ Աբրահիմ փոխարէն Աբրահայ ունին Ս. Էջմիածնի մի ձեռագիրը եւ Ա. տպագիրը (կ. Պոլիս, 1719): Յետին պատմիչներից Աբրահայ են գրում Աբրահի տեղ նաեւ Կիրակոս եւ Թուման Մեծոփեցի:

§ 6. Այս յօդուածը, ինչպէս պարզ երեւում է, կրճատած է Ագաթանգեղոսից:

§ 7. Անշար պարիւրից քաղած եմ համարում ես այս յօդուածը՝ Գրիգորի մայր Ուրբէի արժանահաւատ պատմագիրներին անծանօթ մնացած անունը մէջ բերած լինելու պատճառով: Հին գրականութեան մէջ այդ անունը մի անգամ եւս պատահում է Բարթողիմէոս Առաքեալի վկայաբանութեան՝ մէջ, ուր Ուրբէ է կոչվում Սանատրուկի հաւատացեալ քոյրը, — մի գրուած, որ ըստ իս կազմուած է Թադէոս Առաքեալի վկայութեան² նմանութեամբ եւ հետեւողութեամբ՝ սորանից

բաւական ուշ եւ հաւանականօրէն Ե. զարուց յետոյ: — Ուրբէ անունը ձեռագիրներում գրվում է պէսպէս ձեւերով. մի քանիոր ունին Թադէոս¹, այլք՝ Աւրբէ եւ սմանք՝ Ուրբէ, որից գուցէ եւ առաջացել է Ուրբէ: Սորա ստուգաբանութիւնը գտնէ ես դժուարանում եմ մեկնել: Ուրբէ ունին նաեւ Լուսաւորչի Ներբողեանները², որ Ժ. Բ. զարուց յետոյ են գրուած երեւում:

§ 8.) Ութերորդ յօդուածը, որ հաղիւ երկու

§ 9.) տղից է բաղկացած, ինձ թվում է՝ Սեբէոսից պէտք է փոխ առած լինի Ջենոր կամ ով որ է Տարօնոյ Պատմութեան Հեղինակը: Միայն թէ այդտեղ պատահում է Սեբէոսին, որպէս եւ աւելի հնագոյն պատմիչներին անծանօթ Սորբէ անունը, որ ինձ ոչ լիովին ստոյգ է երեւում: Ինչեւրորդ յօդուածում, (որ ես անշար պարիւր եմ անուանում), արդէն մէջ է բերած Սուրենի եւ Լուսաւորչի աղգակցութիւնը Ջովհէ հետ, եւ այդ առթիւ բաւական խառնակ ոճով եւ անտեղի յիշուած է Ջովհի քոյր Ասիզեն, սոցա մայր Խոսրովուհին եւ վերջինիս ամուսինը — պարզ չէ՝ արդեօք Հեփթաղի թագաւորը Ջուանչիթի թէ Տիրան թագաւորը, որոնք բոլորեքեանն եւս կասկածելի են թվում:

Կանգ առնենք նախ Յակոբի կամ որ նոյնն է ըստ Ջենորայ՝ Ջովհի եւ Լուսաւորչի աղգակցութեան խնդրի վերայ:

Աղգային հնագոյն մատենագիրներին այդ աղգակցութիւնը բնաւ ծանօթ չէ: Ջովհի մասին Ագաթանգեղ եւ ոչ մի խօսք չէ յիշում. Բուզանդ՝ պատմելով Մծբնայ եպիսկոպոս Յակոբի՝ հարաւային Հայոցաշխարհում գործած հրաշքների մասին, հետաքրքրական գիտազոյթիւն է անում. — «որում

¹ Սոփ. Հայկ., Ժ. Բ. էջ 26:

² Սոփ. Հայկ., Բ. էջ 46 եւ 80:

¹ Ջովհէ, Պատմ. Հայոց, Լ. 586:

² Սոփ. Հայկ., Ե. էջ 46 եւ 80:

անուն Յակոբ՝ փոխանակ¹ Չֆոն Պարսիկ կոչերն և Նոյն հրաշքները աւելի համառօտ կրկնում է եւ խորհրդային (Գ. 7)։ Բայց երկուսն եւս ոչ մի ահնարկութիւն չեն առնում Լուսաւորչի հետ ունեցած նորա ազգակցութեան մասին, որ անշուշտ չէր կարող անյայտ մնալ նոյն, եթէ այդպիսի ինչ արգարեւ եղած լինէր։ Նոյնը ասելու է եւ Ասողիկի մասին, որ ծաղկաբաղ է անում խորհրդայն եւ քայլ առ քայլ հետեւում նորան. իսկ Յովհաննէս Կաթողիկոս եւ Թովմա Արծրունի Յակոբ ՄԺԲնացու անունն անգամ չեն յիշում։

Նոյն իսկ «Չֆոն» գրքի հայերէն թարգմանութեան² սկզբում անվաւեր թղթի («Ս. հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին առ Ս. Յակոբ եպիսկոպոս ՄԺԲն քաղաքի») յիշատակարանից, որպէս եւ «վասն հաւատոյն» ճառի Լուսաւորչին բնծայած խորագրից (որ նոյնպէս պահպանելով Ասողի բնագրում՝ յետ ժամանակի յաւելում լինելու է.)³ — չէ երեւում, որ այդ երկու անձանց մէջ որ եւ է ազգակցութիւն կար։ Դարձեալ՝ Յակոբի վարժերից (զույցե հնադոյն) կան այնպիսիք, ուր բնաւ չէ յիշում մը նորա ծագումը եւ ոչ որեւէ ազգակցութիւն Լուսաւորչի հետ⁴։ Ազգակցու-

¹ Այսպէս եւս սրբագրում եւս բնագրի (Գղ. Գ. 44, 10) «Յակոբ փոխանակ աշխատեալ Պարսիկ կոչերն, մասամբ միայն ընդունելով Պր. Եղիշէ Մատթեանի (Պատմութեան Բաղնիք, 1890, էջ 30) առաջարկած որամիտ սրբագրութիւնը («Յակոբ որդի էր Ս. Նոյն» Չֆոն Պարսիկ կոչերն)։ Համեմ. Գրեկ-բաղնիքի Jacobus cognomento Sapiens Nisibene nobilis Persarum modo civitatis episcopus (Հ. Գ. Չաբեանի մէջ) Մատենադարանի Հայկ. Թարգմ. էջ 24)։

² Գիրք, որ կոչի Չֆոն, Կ. Պրին, 1824։

³ Մատենադարանի հայկ. թարգմ. էջ 31—33։

⁴ Այդ տեսակի է պատկանում նորերս Ս. Լեւոնի մի Մատենադարանից մեր ստացած գրադիրներից մէկը, որ յաւելում է ժԲ—ԺԳ. դարու Չֆոնի ճառերի սկզբին — իւր դրութեամբ ըստ երեւում ժամանակակից ճառերին (բարդիւր, — գրչութիւն) եւ բովանդակութեամբ բաւական տարբեր Սովինբերն (Ի. Ի.) եւ Կ. Պրլումի հրատարակած Չֆոնի «Վարդից»։ Օգտւում եմ գէտերից իմ շնոր-

թեան զաղափարը առաջանալուն զույցե առիթ տուած լինի՝ Չֆոնի ճառերի հայերէն թարգմանութեանց բաւական յետոյ եւ յամենայն գէպս Ե. Կարույց զինի — Լուսաւորչի նամակում գործած «Եղիշէ»¹ բառը, որից ըստ իս, առաջինը օղաւում արեւը է լինի եւ այն՝ գեա բաւական շափաւոր, Յակոբի մի հին վարքագիր՝ աւանդելով.² «Եւ ամենք (°) հակառակին յառաջին բանս, ոչ ասելով զնա յազգէն Արշակունեաց, կամ հօրաբեւորդի Ս. Գրիգորի, զոր մէք սերտ գտեալ եւ հաւանեալ ի գրոյ Ասորոյ . . . »։ Այնուհետեւ պատմում է նա համառօտ՝ թէ երբ որ Գրիգորի զայնեակները փաներին նորան Կեսարիա, նորա «համացեղ» Յակոբին եւս իւր զայնեակը տարաւ Կապադոկիական, ուր եւ «անեալ եւ լցեալ աստուածային իմաստաւք եւ ազգամբ» Ս. Հոգւոյն յուղի անկեալ զայր հասանէր յերկիրն Ասորոյ, մերձ ի քաղաքն ՄԺԲն . . . »։ — Այսքան։ Անանուն վարքագիրը գեա չէ յիշում ոչ Յակոբի հօր, մեր ու քրոջ անունները եւ ոչ նոյն կեանքին վերաբերեալ պարագաները։ — Յակոբի միւս վարքագիրը (ըստ ժամանակին աւելի յետին), որ մեծ տարբերութիւններ ունի հինից, ի միջի այլոց առաջ է բերում արդէն ՄԺԲնացու բոլոր ազգականների անունները՝ մանրամասնութիւններով հանդերձ, թէ եւս յայտնի չէ՝ ո՞ր տեղից։ «Ս. Յակոբ ՄԺԲնայ հայրապետն էր ազգաւ Պարթեւ եւ ազգական Ս. Լուսաւորչին մերոյ, զի էր որդի խորոյն Նոյն»³ չեն Անակայ որ էր հայր Լուսաւորչի մերոյ։ Այս Ա-

հակառակիւնս յայտնել Գերասի. Սրբազան Արիստակէս եպոս. Սեդրակեանին, որ ըստ իմ խնդրանաց, հաճել էր ուղարկել ինձ յիշեալ ձեռագրի պատճենը։

¹ . . . Եւ այսմ ամենայնիւ եղբայր եւս այնպէս հաւատացեալ եմ, ազգեմ գրեզ, զի գրեցեալ եւ ինչա՝ մուտ արասցես զիս, թէ որպիսի գործ տիտայ է այսմ հաւատոյ մերոյ եւ հանդուստես զիս, (Լուսաւորչի նամակի վերջ. տես Չֆոն, էջ 4—5)։

² Սովինբեր Հայկական. Ի. Ի. էջ 5—7։

նակ յորժամ փախստական եղև տամբ իւրով յերեսաց արքային խոսրովու՝ հորն Տրդատայ, յայնժամ որպէս զմանուկն Գրիգոր փախստեայ բերին ի կեսարիա, նոյնպէս ընդ նմին եւ (զ)Յակօր բերին անդ, ուր սնաւ եւ ուսաւ զհասարակ քրիստոնէութեան: Իր եւ այլ մանուկ մի Սուրեն անուն եղբայր Լուսաւորչին. սա տարեալ եղև ի Պարսկաստան եւ սնաւ ի ձեռն խոսրովուհեայ ժոնն Յակօրայ: Եւ Յակօր ունէր առ իւր ի կեսարիա զքոյր մի Սուրեն անուն, որ յետ աճման հասակի ստիպեաց զՅակօր տանել զինքն ի Պարս. վասն որոյ եւ Յակօր առեալ զքոյր իւր եւ տարեալ ի Պարս, ուրանոր ամուսնացաւ Սակդէն, եւ Յակօր . . . ըստ կերկնային շնորհաց՝ ոչ կամեցաւ կալ ի Պարսկաստան առ մերձաւոր արքունիս, այլ թողեալ զամենայն ազգականս իւր, ել եւ զնաց ի կողմանս Ասորոց . . . մերձ ի քաղաքն Մծբին¹ . . .²

Իսկ Ջենոր՝ կրկնելով վերջին վարքագրի աւանդած Յակօրի ազգականների անունները, նոր պարագաներ եւս աւելացնում է սոցա մասին, որ բնաւ անծանօթ են յիշեալ վարքագրիներին. այն է՝ Լուսաւորչի եղբայր Սուրենի ճեշուց երկերը քնալը եւ այնպէս լափաւորելը թիւ Խորե. — Լուսաւորչի հօրաքոյր եւ Յակօրի մայր խոսրովուհու ամուսին Հեփթաղի լափաւորել անունը Ջաւանդէր եւ իսկոյն կրկին անգամ նոյն խոսրովուհու ամուսին Տերան լափաւորել անուն յիշելը եւ նորա մահը, որին սպանել էր պատերազմում Լիւնաց Ռիֆէս արայն. — Յակօրի քոյր Ասկդէն, նորա ամուսնանալը, նորա որդին, որ քնաց Գլուաց աղաւթը եւ այնպէս լափաւորելը, «զոր յետոյ Տրդատ ըմբռնեաց, տեսւմ է Ջենոր, մինչ առ արքայն Յունաց էր . . .»³ — Ջենոր մինչեւ անգամ ցայց է տալիս այն աղբիւրը, որից քաղել է ինքը այս տեղեկութիւնները. . .

¹ Ջֆին, էջ 407:

² Տես վերը, էջ 8, 10:

«ընթերցիր զթագաւորութիւն Հեփթաղեանիկայ հեղինացի գրով եւ կամ զթագաւորութեանն ճեշուց, զոր գտանես յԱռհա քաղաքի, առ Բարդուպատմագրի»¹

Քննենք մի առ մի այս յաւելուած պարագաները՝ սկսելով Լուսաւորչի եղբայր Սուրենից:

Ազատեղեղան՝ պատմելով Անակայ ցեղը կոտորման մասին, առում է² թէ «միայն երկուս մանկունս փոքրկունս յորդուցն Պարթեւին պրծուցեալ ոմն ապրեցուցանէր ի ձեռն դայեկաց ուրումն՝ զմին ի կողմանս Պարսից եւ զմին ի կողմանս Յունաց առեալ փախչէին», առանց յիշելու նոցա անունները: Յաջորդ էջերից երեւում է, որ Յունաց կողմերը փախցրած մանուկը՝ այնտեղ կրթուելով քրիստոնէական ոգով, Գրիգոր է կոչուել. բայց թէ ի՞նչպէս էր Պարսկաստան փախցրած մանուկի անունը եւ ի՞նչ եղաւ նորա վիճակը, ոչինչ չէ տեսւմ պատմագիրը:

Սորանից ոչ աւելի աւանդում է եւ խորենացին, թէ եւ սա իւր ձեռքին ունէր Արտիթէսի Թուղթը Լուսաւորչի վարուց մասին³:

Միայն Սերէոսն է, որ հաղորդում է, թէ խոսրովի կոտորածից ազատուած մահապարտ Անակի մի դաւակին փախցրին դայեկաները Պարսից Խորե. «եւ կատարեաց արքայն (Արտաշէր) ի վերայ նորա զպարգեւս խոստացեալս հօրնորա Անակայ զբուն իսկ զՊարթեւական զՊալհասն անդրէն զարձուցեալ լափաւորել մեծարեաց»⁴: Բայց թէ ի՞նչ էր այդ մանկան անունը՝ Սերէոս նայնպէս լուում է:

Որտեղեց ուրեմն եւ ի՞նչպէս յայտնուեցաւ Գրիգորի եղբայր Սուրենի անունը:

¹ ԱԽ:

² ԱԽ: Լափաւորել, էջ 41:

³ խորենացայ Պարս. Հայոց, Բ. 80:

⁴ ՍԵԲԵՍ, էջ 36:

ինձ թվում է, թէ որս ծագման սկզբնական շարժառիթը պէտք է տուած լինի Լուսաւորչիցեղի «Սոբէն-Պաշլա» կոչումը, որ Ե. զարուց շատ յետոյ ապրող հայ գրադէտներինց ոմանք նախ իրեն՝ Լուսաւորչին եւ ապա նորա եղբորն են վերադրել:

Զենորի մի քանի ձեռագիր (երկուսը՝ Ս. Էջմիածնի եւ մէկը՝ Ս. Ղազարու) տպագրի «իսկ զմեւս եղբայր նորա (Գրիգորի), որ կոչէր Սոբէն անունը, խօսքերին անմիջապէս աւելացնում են՝ յայտին չէ, ինչ տեղից առնելով — «իբրեւ պապան իւրոյ» եւ կամ «որոյ պապանն էին եղեալ Սոբէն» . . . որից երեւում է Սոբէն անուն առնչութիւնը Պաշլա-ցեղի Սոբէն կոչման հետ: Աւելի արժանի է ուշադրութեան Զենորի մի այլ ձեռագրի հետաքրքրական ընթերցումը¹ (ըստ իս՝ քան նախընթաց յաւելումները հնագոյն) վերաբերեալ Գրիգորի հետ թանոսական անուանակոչութեան. «եւ մկրտեալ Գրիգոր, զոր մայր եւ հայր նորա Անակչատ² Սոբէն կոչէին:» Այստեղ եւս կրկնվում է տոհմային Սոբէն կոչումը, բայց վերաբերութեամբ Գրիգորին եւ ոչ թէ իւր եղբորը, որին եւ վերագրել են այդ կոչումը յետին ընդօրինակողները՝ ձգտելով մի կերպ որոշել Անակի մեւս որդու ան-յայտ մնացած անունը:

Իսկ Սուրենի ճեշտց (որ՝ ինչպէս վերը յիշեցինք, մի քանի ձեռագիր «Ճահէն» ունին եւ այլք՝ «Ճենաց եւ Գարգանդայ») երկիր գնալը եւ այնտեղ թագաւորելը, մասամբ միայն անհաւաստի պէտք է համարել: Արդէն Ազաթանգեղի աւանդածը՝ մանուկներից մէկի Պարսկաստան փախցնելը եւ Արտաշի խոստման մասին եւ մանաւանդ

¹ Տես «Ազաթանգեղ եւ իւր բազմադարեան գաղտնիքը», Հ. Բ. Սոբէն-Եւ, Վենետիկ, 1890, էջ 37:

² Պաշլաերէն Անակ-չատ Անակի ուրախութիւն է նշանակում:

Սերէոսի բացարձակ վկայութիւնը «Խաչ Կողեւ մեծարեաց» (Արտաշի), — տեղիք են տուել թա-գաւոր ճանաչելու Սուրենին: Բայց թէ ինչն ճե-շտց թագաւոր, երբ որ Պարսից արքայի խոստման համաձայն «Պաշլաի», տէրը պէտք է նա լինէր, եւ ինչ տեղից է յայտնի, որ նա 19 տարի թա-գաւորեց ճենատանում, այս մնում է անստուգելի:

Սնացեալ անձերն եւս հաղիւ ստղծ լինին:

Ո՞վ է Անակի քոյր Խոսրով-Ան, արդեօք Լուսաւորչի հետ Յակոբի ազգակցութիւնը պնդե-լու նպատակով չէ՞ հնարած այդ անձնաւորութիւնը, որպէս եւ նորա անունը՝ արդեօք նմանութեամբ Տրդատի քոյր՝ մեծ օրիորդ Խոսրովի չէ՞ կազմուած: Թէ՛ Ուխտանէսի, թէ՛ Վարդանի եւ թէ՛ Լուսաւորչի ներքողեանների՝ տեղեկութիւնները այս մասին յետին են եւ անշուշտ Զենորի անմի-ջական ազդեցութեամբ առաջացած:

Ո՞վ է Խոսրովի խոսի ամուսին Զառնչի չէ՞ Խաչի Խաչ-որը, որին մի քանի տող յետոյ չէ՞ Խաչի չէ՞ Խաչի եւս կոչում է հեղինակը, արդեօք չկայ որեւէ առնչութիւն սորա եւ Սերէոսի հաղորդածի հետ՝ Պարսից մեծ իշխան Զառնվեհի² եւ Քուշա-նաց ազգի ու չէ՞ Խաչի արքայի³ մասին՝ ի նկատի ունելով առհասարակ Զենորի ծանօթութիւնը Բագրատունեաց եպիսկոպոսի Պատմութեանը, ինչ-պէս վերը տեսանք արդէն: Զառնչի անուն առաջանալուն առանց ազդեցութեան չէ երեւում ինձ նաեւ Ադրանկատայր⁴ պատմածը Աղուանից համանուն արքայի մասին:

Ընդհանրապէս պէտք է դիտել, որ Զենոր մեծ դիւրութեամբ բաշխում է ալ ու ձախ ար-

¹ Սոփերը Հայկականը, էջ 1:

² Սեբե, էջ 72:

³ Ան, էջ 67:

⁴ Պատմ. Աղուանից Միջագետքի պատմութեան, հրատ. Էմին, էջ 136:

քայական տիտղոսներ. թագաւոր է Լուսաւորչի եղբայր Սաբէնը, թագաւոր է Խոսրովուհու ամուսինը Ջուանչիը, թագաւոր է դարձեալ Յակոբի հայրը Տէրան, թագաւոր է նորա սպանիչ Լինաց Ունիւն, թագաւոր է վերջապէս Յակոբի Ասկզնէ Գրիգորէն (ըստ յեանոց)՝ Հրաշէ կամ Հրշէ):

Ոչ է Տէրան թագաւորը, որ Խոսրովուհու ամուսինն է կոչուում, թէեւ մի քանի տող առաջ նոյն հեղինակի վկայութեամբ Ջուանչիըն էր նորա ամուսինը: Ջենորի ձեռագիրը եւ ապագիր բոլոր օրինակների այս միաբերան հաստատած անպատշաճութիւնը ձգտում է ուղղել Ունիւնէս՝ Լուսաւորչի հօրաբոյր Խոսրովուհուն ընդունելով ոչ թէ Լին Ջուանչիը, այլ «կին որդւոյն Ջուանչիըն»¹, որով Խոսրովուհու ամուսինը կամ Յակոբի հայրը Տէրան է ճանաչուում: Ի՞նչ էր սորա ծագումը եւ որտեղ էր նորա թագաւորութիւնը, անյայտ է մեզ:

Նոյնպէս անծանօթ է Լինաց Ունիւն թագաւորը, որի անունը ձեռագիրները տարբեր են հաղորդում. Ունիւն, Խախիւն, Լինիւն (Ունիւնէս շփոթելով երկու խօսքը), Անիւն (Վարդան):

Յակոբի քոյր Անիւնի անունը, որ մի քանի ձեռագիրը եւս եւ Ունիւնէս եւ Վարդան՝ ըստ երեւութիւն շփոթ ընթերցմամբ, Սախիւն ունին (ՍԱԿԳԻՆԻ—ՍԱԿԳԻՆ), գուցէ Աստուածաշնչի Անիւնէ (տիկինն) լինի՝ փոքր ինչ աղաւաղեալ ձեւով, որ Ջրօնի հայերէն թարգմանութեան մէջ Վաշիւն՝ բուն ասորական ձեւովն է պատահում:

Ոչ պակաս անստույգ է թվում եւ Ասկզնէի որդին, որ գնալով Գլթաց (երկու գրչագիր ունին Սակգենաց²) երկիրը՝ թագաւորում է այնտեղ եւ յետոյ իբր թէ Տրդատի հետ մենամարտում Յու-

¹ Ունիւնէս, Ա. էջ 79:

² Այսպիսի ընթերցում ունի նաեւ Խմբի հրատարակած Վարդանի Ռուսականցովի թանգարանի օրինակը (էջ 54):

նաց երկրում: Ջենորի տպագիրները չունին այդ անձին անունը. բայց մի քանի ձեռագիր Հրաշէ են կոչում նորան, որից ըստ երեւութիւն եւ առել են են Ունիւնէս՝ Վարդան եւ Դաշանց թուղթը:

Արդարեւ՝ Ջենոր ի հաստատութիւն իւր պատմածին յիշում է այն աղբիւրը, որից նա քաղել է իւր տեղեկութիւնները Գրիգորի մասին. բայց որչափ հաւաստի է այդ աղբիւրը: Բարդուպատմագիրը, որի գրութեամբ՝ հեղինակի անելով, պահում էր Ունիւն քաղաքի դիւանում, պատահում է ձեռագիրներում Բարդուան եւ Բարդուան ձեւերով, որին Ունիւնէս Բարդուան Ունիւնցի է կոչում: Բարդայ կամ Բարդեան անունով Ունիւնցի պատմագիր անծանօթ է. իսկ Բարդեան կամ Բարդան է թէ համանուն հռչակաւոր գնդապետ ընդունին, որ ունիւն աղբարեւ գրութեանը թէեւ ոչ ճենաց մասին յատկապէս, ապա վերջինս ծաղկում էր Բ. դարու կիսում, ուրեմն եւ ոչ մի կերպ չէր կարող աւանդել Դ. դարու ապրող Լուսաւորչի եղբայր Սաբէնի, Ջուանչիը Հեփթաղի, Յակոբի քոյր Ասկզնէի եւ նորա որդու մասին: — Բարդայ անունը անունը՝ ըստ իս՝ նպատակով է գործածել այստեղ Ջենոր՝ իւր մտացածին պատմութեան ստուգութիւն տալու դիտմամբ:

§ 11. Այս յօդուածն եւս, ինչպէս արդէն ես նշանակել եմ (տես վերը՝ համեմ.), ծաղկաբաղ է արած Ազաթանդեղից եւ Խորենացու Բ. դրքի 82-րդ գլխից, որ կամ ինքը Ջենոր է հասկացել, կամ գիտմամբ յեղաշրջել եւ կամ նորա պատմութեան ընդօրինակողներն են շփոթել: Այստեղ՝ Ջենորի բնագրում ասած է. «Իբրեւ տեղեկացաւ (Տրդատ) է Կենայ անբնայ Գրիգորի թէ դա է որդին Անակայ...» — Եթէ բառացի ընդունենք այս

¹ Ունիւնէս, Ա. էջ 80: — Վարդան, էջ 54: — Անիւնիւնցի, Գ. Գրիգոր, 1824, «Թուղթ սիրոյ եւ միաբանութեան», ... էջ 335:

Յովհաննու Աւետարանի մասին այս աւանդութիւնը միանգամայն անձանօթ է ոչ միայն մեր հնագոյն պատմիչներին, այլ և բնդ հանրապէս եկեղեցական մատենագիրներին:¹ Գորան գիտէ միայն Յայսմաւուսը,² որ ըստ երեւութիւն Զենորից պէտք է առած լինի:

Բայց հեղինակը՝ այս անհաստի աւանդութիւնը վերատուգելը աւելի գծուարացնելու գիտմամբ խճողել է նորան բաղմամբիւ յատուկ անուններով (սովորական եղանակ Զենորի), քաղելով դոցա մի մասը — խառն ու շփոթ կերպով — խորհնացու Բ. Գրքի 75որդ գլխից, որ ամենեւին վերաբերութիւն չունի այս նիւթին: Պատմահայրը յիշում է այստեղ Ուրբէնէ աշակերտ Փէրֆէնէնին,³ որ եպիսկոպոս էր Կեսարիա եւ հեղինակ մի քանի պատմական գրուածների, դոցա թուում է եկեղեցու հալածանքի մասին՝ Մաքսիմիանոսի, Գիւլիէ եւ Գիւլիէրիանոսի օրով: — Փէրմելիանոս անունը Զենորի գրուածում Փարթիւնի է փոխած, որ ձեռագիրներում պատահում է նաեւ Պէրֆէնէնէն³ ձեւով. վարդանի մի գրչագիրը դորա փոխարէն ունի Փէրմէնէն⁴ իսկ Ս. Էջմիածնի Զենորի երկու գրչագիրը՝ «Փէրֆէնէն աշակերտ Ուրբէնի ոսի», որ յետոյ սրբագրած պէտք է լինի համաձայն խորհնացուն — փոխանակ անլուր Արթէն անուան: Իսկ նոյն 14որդ յօդուածում Ս. Կարապետի

¹ Այս հատուածում Ս. Էջմիածնի Զենորի երկու ձեռագիրներն «... եւ եւ (Յովհաննէս Աւետարանիչ) զՊողիկարսս՝ Զմաւայ հայրապետն, — որ արդարեւ եպիսկոպոս էր Չմուռնից, ուր եւ նահատակուեց ինչպէս վկայում է Եւսեբիոս (Եկեղ. Պատմ. հայ թարգ. Գալլ. Դ. գլ. 15), բոլորովին սակայն չը յիշելով Ս. Կահատակի մասնակցութիւնը Յովհաննու Կարապետի մարմնի Եփեսոս կամ այլուր փոխադրելու մասին:

² Հ. Մ. Չարէան Պատմ. Հայոց, Ե, էջ 626:

ԾԱՆ. ՀԵՂ.

³ Եւր:

⁴ Մարտիոս Բարսեղեցիացի Պատմութիւն արեւելեական, հրատ. Ս. Էմին, Մոսկուա, 1861, էջ 56:

նշխարքը հայ նախարարների ձեռքով՝ սպառնալիքով եւ բռնութեամբ ստանալը Կեսարու Ղեւնդ հայրապետից, — կամ յետ ժամանակի ժողովրդական աւանդութիւն համարելու է եւ կամ հնարած զրոյց. յամենայն դէպս դա կրկնութիւն է § 13ի վերջում յիշածին՝ զարգարուած նորանոր անստոյգ պարագաներով, որոց թուումն են նաեւ Ղեւնդի կողմից Լուսաւորչին տուած ինչ որ «Երէն — Լուսաւոր — Կիւս», զոր էր տուեալ նմա (Ղեւնդի) Հռոմայ հայրապետն:» — Նոյն «Լուսաւոր ականց» մասին յիշում է եւ Վարդան (էջ 57), թէ եւ յայտնի չէ, ինչ ակունք էին դորա: Զենոր ուրիշ աեղ (էջ 38) «ակն լուսոյ» է կոչում դոցա եւ բացատրում «անուն լուսոյն», որ թարգմանիչները amethyste են թարգմանում:

§ 16. Անյայտ աղբիւրից քաղած այս հատուածը, ինչպէս սովոր է անել Զենոր, կուտակել է անձանօթ յատուկ անուններով, որոնց գծուար է ստուգել: Ո՞վ էր այս Գիւլիէն (երկու գրչագիր՝ Գիմաւիոս ունին) Աղեքսանդրիայից, Եղեալը՝ Լսորբից, Սարգիսն՝ Եփեսոսից: Աղաթանդեղ աւանդում է, որ «ի Սեբաստիա գտանէր բաղմութիւն եղբարց, զորս հաւանեցուցանէր (Գրիգոր) ընդ իւր դալ, զի վիճակեցուցէ զնոսա ի քահանայութիւն յիւրում աշխարհին» (էջ 605), որ եւ կրկնում է Զենոր բառացի: Եւ յատեղ ոչ կրօնաւորների անուններ կան եւ ոչ Աղեքսանդրիա կամ Լսորբը, որոց իսկոյն մէջ է բերում Զենոր: — Եղիազարի մասին դեռ կը խօսենք. անցնինք այժմ Զենորի պատմութեան զլիսաւոր հատուածին՝ այն է — Գիսանն եւ Գեմեարէ կուռքերին եւ նոցա առթիւ տուած պատերազմներին (էջ 25—35):

§§ 17—20. Աղաթանդեղ պատմում է, որ Տրդատի, հայ արքունեաց, նախարարների եւ բաղմութիւ ժողովրդի մկրտելուց յետոյ՝ Լուսաւորիչ առաջարկեց «վասն խաղաղութեան հասարակաց

քակել, կործանել (դճեթանուսական մեհեանան), բառնալ զգայթագղութիւնն ի միջոյ եւ ի բաց կո-
րուանել...» (էջ 583): — Ապա ինքը թագաւորը
զօրքով դնում է Արարչոյ՝ այնտեղի Անահատական
բաղինը կործանելու եւ ճանապարհին հանդիպելով
Երազմէ՝ նախ քանդում է Տիւր դից մեհեանը եւ
ապա Արտաշատու Անահատականը: Այնուհետեւ
Տրդատ եւ Գրիգոր շրջում են Բարձր Հայոց կողմերը՝
նոյն նպատակով. Գարանաղեաց Թորոսն գիւղում
քանդում են Բարչինիա սպիտակաբառ դից մե-
հեանը, Ալի ամրոցում՝ Արամազդինը, Եկեղեցաց
գաւառի Երեմէ՝ աւանում՝ ի մեծ եւ ի բուն մեհե-
անացն Հայոց թագաւորաց՝ — Անահատինը, Թէլ
աւանում՝ Նանէականը, Գերշան գաւառի Բաբե-
յա՝ Եմանում՝ Արամազդինը, Ջարդում, փչում
են աստուածների պատկերները եւ տիրելով գա-
ւերով ժողոված մեհեանների գանձերին՝ աղքատ-
ներին են բաշխում նոցա. իսկ հողային կալուած-
ները նուիրում եկեղեցւոյն սպասաւորութեան: Եւ
այս նոքա կատարում են տեղ տեղ, ի հարկ է, ոչ
առանց քրմերի եւ հեթանոս ժողովրդի բուռն ընդ-
դիմադրութեան, որոնց այլաբանօրէն «թեւաւոր
դեւերի» է նմանեցնում երկիւղած պատմիչը:¹

Յետ այնորիկ, երբ որ Լուսաւորիչ ուղար-
կուեց նախարարների ուղեկցութեամբ Կեսարիա՝
Ղեւոնդիոս արքեպիսկոպոսից ձեռնադրութիւն
ստանալու, իւր վերագարծին «եկն եհաւ ի սահ-
մանս Հայոց, լուաւ թէ Վառէփաշ մեհեան մնա-
ցեալ է յերկրին Տարօնոյ, մեհեանն մեծագանձ,
լի ոսկով եւ արծաթով, եւ բազում նուէրք մե-
ծամեծ թագաւորաց ձօնեալ անդ, ութերորդ
պաշտօն հռչակեալ, անուանեալն վիշապաբաղն
Վահագնի. յաշտից տեղիք թագաւորացն Հայոց
մեծաց, ի սնարս լերինն Քաղքեայ ի վերայ գետոյն

¹ Արաբական, էջ 583—593:

Եփրատայ, որ հանդէպ հայի ի մեծ լեռնն Տա-
րսի, որ եւ անուանեալ ըստ յաճախապաշտման
տեղեացն Յաշտիշատ. զի յայնժամ եւս գեա շէն
կային երեք բաղինքն ի նմա: Աւաջին մեհեանն
Վահագնեան, երկրորդ Ոսկեմօր Ոսկեմին դից եւ
բաղինն իսկ յայս անուանեալ՝ Ոսկեհատ Ոսկիա-
մօր դիցն. եւ երրորդ մեհեանն անուանեալ Ասող-
կան դից, Սենեակ Վահագնի կարգացեալ ըստ
յունականին, որ է ինքն Ափրոդիտէս: Արդ դիմեաց
գալ Ս. Գրիգորիոս, զի քանդեսցէ եւ զայն. զի
տակաւին իսկ տգէտ մարդկան խառնակութեան
զոհէին ի յայս բաղինս մնացեալս:²

Այնուհետեւ շարունակում է պատմել Արա-
թանդէղ թէ Լուսաւորիչ «հրաման ետ զօրականին
եւ իշխանացն որ ընդ իւրն էին, զի ելցեն՝ մրձօք
տապալեացն զինուածս բազնացն: Որ ելեալ շատ
ջանացան եւ ոչ կարացին զդուրս բազնացն գտա-
նել զի ի ներքս մոցեն, զի ծածկեցին դեւքն ի նո-
ցանէն . . . : Իսկ (Գրիգոր) ասնորը զնշան տերու-
նական խաչին եւ ել եկայ ի ձորակէն յանդիման
բարձրաբերձ տեղոյն շինուածոյն եւ ասէ. Հրեշ-
տակ քո, Տէր, հալածեսցէ զնոսա: Եւ ընդ բանին
հողմ ուժգին բղետաց ի խաչանիշ փայտէն . . . :
Եւ երթայր հողմն լցեալ լերինն հաւասար, եւ
չոգաւ հարթեաց, տապալեաց, ընկեց զամենայն
շինուածն բազնացն . . . : Եւ կտորեցան մարդիկ
պաշտաման քրմութեան որ ի տեղոջ անդ էին . . . :
Եւ յետ այսորիկ ելաներ նա (Գրիգոր) ի տեղի մե-
հեանիցն, եւ ժողովեալ դարձուցանէր զմարդիկ աշ-
խարհին յաստուածապաշտութիւն: Եւ եդ անդ
զհիմունս եկեղեցւոյն . . . յանուն Ս. Երրորդու-
թեան:²»

Իս գիտմամբ մէջ բերի այս ընդարձակ հա-
տուածները, որպէս զի ընթերցողը պարզ տեսնի՝

¹ Արաբական, էջ 606—607:

² Արաբական, 608—610:

Թէ Բնչ նիւթ է ունեցել Զենոր իւր ձեռքի տակ եւ ինչպէս է նորան մշակել ու կերպարանափոխել:

Արեւուր է զիտել, որ Ազաթմանդեղի վկայութիւնը Աշտիշատում եղած վաճառականն է՝ միւս վաճառականն մասին հաստատում է միւս պատմագիրներէ: — Այսպէս՝ Բիւզանդ, երկու անգամ յիշում է Աշտիշատում գտնուած Հերմիոյն իւր վաճառականը եւ մի անգամ «Աթու. Անահատայ», որ ըստ երեւութիւն Ազաթմանդեղի «Սակեծին, Սակիմայր Անահատին», է:

Խորենացին նոյնպէս յիշում է, թէ Տիգրան Միջին «Հրամայեաց յաշից տեղիս (Աշտիշատ) կանդնել զԱթուրայ (Աստղիան) ըստ Ազաթմանդեղայ» պատկերն իրեն երեւցէր: Բայց Խորենացին պատկերն իրեն երեւցէր: . . .»²

Աերջապէս Անահատի վաճառականն է նորա վաճառականը մասին աւանդում են տոհմային պատմագիրներէ: ըստ վաղ նաեւ Պլինիոս եւ Պլուտարքոս:³

Մինչդեռ բացարձակ հակասակ այս արժանահաւատ տեղեկութիւններն, նաեւ դիտմամբ յանդէս առնելով սոցա մասին — Զենոր նկարագրելով հռչակաւոր Աշտիշատը՝ բնաւ չէ յիշում ոչ Անահատին կամ Հերակլին, ոչ Անահատին եւ ոչ Աստղիան կամ Ափրոդիտին: Գորա փոխարէն նա այսպիսի առասպել է պատմում. Աշտիշատում կային հաւաք, որոց պաշտօնականները — քարմերը՝ սեւք էին եւ զիտաւոր եւ զազրասեւաւք, զի ցեղով ի Հաթուր էին: Քանզի եւ կոսցն, որ յայտ տեղով էին, պատճառն այն է. — երկու եղբայր՝ Գիսանէ եւ Գեմետր հնդիկ իշխաններ՝ փախչելով իրենց Գինաւրէ արքայից, ապաստան են գտնում

¹ Բաւար. Գ. 14. էջ 37, 38, Է, 25:

² Խորենացի, Պատմ. Բ. 14:

³ Տես Die persische Anabita, ein Beitrag zur Mythengeschichte des Orients, von Windischmann München, 1856.

Հայաստան՝ մեր Ազաթմանդի մօտ: Սա պարզեւում է նոցա Տարօն գաւառը, ուր նոցա քաղաք են շինում եւ կոչում Աիշատ: Տասնուհինգ տարի անցնելուց յետոյ Ազաթմանդը սպանել է տալիս (չէ յայտն ինչու) երկու եղբայրներին, եւ իշխանութիւնը յանձնում է նոցա երեք որդւոց — Աստուին, Մեղաթին եւ Հաթուին: Սոցանից իւրաքանչիւրը նախ իւր անուամբ աւան շինելով (Աստուս, Մեղաթի, Հաթուս), — այնուհետեւ «հաւաք» քարքէ լեւան վերայ ընդհանուր ոյժերով դաստակերտ են կանգնում, եւ այնտեղ եւս երկու պղնձեայ կուռքեր են հաստատում՝ մէկը յանուն Գիսանէ աւան եւ միւսը՝ յանուն Գեմետրեայ, ու իրենց ազգին յանձնում նոցա սպասաւորութիւնը: «Գիսանէս, աւելացնում է Զենոր, զի գիսաւոր էր եւ վասն այնորիկ նորա պաշտօնակցին գեւք էին թողեալ. զոր հրամայեաց իշխանն (°) կտրել: Զի ազգն այն յորժամ ի Քրիստոս դարձան, չէին կատարեալ ի հաւատն եւ զհայրենի օրէնն չիշխէին յայտնի ունել, այլ խաբէութեամբ զայս հնարեցան. ծամ միայն թողուլ ի գլուխ մանկանցն, զի զայն տեսալ՝ իշխանն զպաշտօն պղծութեան իւրենաց:»

Սակայն որքան արժանահաւատ է Զենորի պատմածը: Նախ՝ հաթուին գաղթականութեան մասին Ազաթմանդի օրով — ոչինչ յայտնի չէ. ոչ որ այդ մասին ոչինչ չէ յիշում: Ըստ հաւանական է թվում ինձ նշմարել, որ Զենոր՝ հաթուին քարմերի եւ հաթուին մանուկների զղոյցը քաղել է Բուզանդի հաղորդած հետաքրքրական ազգային սովորոյթի նկարագրից. — «Ըստ մանկութեան օրինի, ըստ իրենց Հայոց, ասում է արժանահաւատ պատմագիրը, օրէն էր զգլուխ մանկաւորն (զերծել), սոյնպէս ի ժամանակին (Գ. դարում) գեր-

¹ Զեն. էջ 36:

ծեալ էր զգլուխ մանկանն Արտաւազգայ (Մամիկոնայ) եւ զհօնս (ծամ) էր թողեալ եւ քէն արծաթեալ¹։ — Այս բնդ-հանուր ազգային սովորութիւնը մասնաւորել է Ջէնոր քրմական դասի վերաբերմամբ, եւ բոտքմայ բացատրութիւն տուել նորան՝ թերեւս մասամբ հիմն առնելով իրեն «բոտկընից հայոց» ասացուածը, որ այնու ամենայնիւ ոչինչ հնդկականի հետք կամ ակնարկութիւն չունի։

Երրորդ՝ Գիւսնէ եւ Գիւսիւր հնդիկ անուններ չեն. ի դուր Աւգալեան, Lassen, Ritter — լատինացի հետազոտութեան արժանի ջանքերով — զործնելում են դոցա հնդկական Kriṣṇa-ի եւ նորա եղբայր Habadar-ի կամ Baleram-ի²։ Առնալով դոցանից մէկը հայ քէն, զիսան (զիսաւոր) եւ միւր՝ յոյն Գիւսիւր բառերի հետ կարող է լծորդութիւն ունենալ։

Երրորդ՝ Գիւսնէ եւ Գիւսիւր թէ իբրեւ անձանց եւ թէ կուռքերի կամ աստուածների անուններ՝ բոլորովին անձանութեան հայաստանի միւս գաւառներում, որպէս եւ բոլոր մեր պատմիչներին մինչեւ Ժ. դարը։ Հետաքրքրական է գիտել, որ նոյն իսկ Յովհան Մամիկոնեանը, — որ ոչ անհիմն հնդկական է ենթադրում Ջէնորի զրուածին, — ահագին քանակութեամբ իւր առաջ բերած յատուկ անունների մէջ բնաւ չէ յիշում Գիսանէին եւ Գիսմարին։

Չորրորդ՝ հեթանոս Հայերի ամենահռչակաւոր եւ սիրելի ազգային սրբատեղում՝ Աշտիշատում, Անահտի, Վահագնի եւ Աստղան մեհեանում, ինչ դործ ունին Հնդկները իրենց անլուր աստուածներով։ Հայաստանում այդ միջոցին, որպէս եւ զրացի կապազովիկայում, Պոնտոսում նաեւ

¹ Բաւարացի, Գալ. Ե, գլ. 43։

² Տե՛ս Ritter's Erdkunde. X. Theil. III. Buch, West-Asien, p. 557։ Նոյնպէս Ի. Գ. Գ. Очеркъ религии азыа, армянъ, 1864. с. 41.

Արաստանում, դարերով հաստատուած եւ բոլորովին ազգային դարձած, հայացած էր Իրանական կամ Պարսկական պաշտամունքը, որի զոյութիւնը յիշեալ երկրներում վկայում են միաբնան թէ տոհմային եւ թէ օտար պատմիչները։ Այդ պարզ երեւում է նաեւ հայ Պանթեոնի ներկայացուցիչ Արամազդի, Անահտի, Վահագնի անուններից, որոնք իսկապէս Չանդիկ կամ Աւեստական կրօնքի Ahuramazda, Anahita եւ Veretragna աստուածներն են։

Վերջապէս Ջէնոր եւ ոչ մի խօսքով չէ յիշում, ինչ էր այդ կուռքերի պաշտամունքը, ինչով էր նա տարբերում հեթանոսական միւս հաւատքներից. «պաշտօն պղծութեան» եւ այլ այսպիսի անորոշ խօսքեր բնաւ դադար չեն տալիս Գիսանէ եւ Գիսմար կուռքերի պաշտամունքի մասին։

Թողնում եմ կանգ առնել յապուստեանէն բնազդօտ աստուգարանութեան վերայ. դրքա առնուած են բլուրների, լեռների, աւանների կոչումներից, — մի եղանակ, որ սկիզբն առնելով Պատմահօբից՝ ի չարն դործ դնելու շարժում է ածուած Ջէնորի՝ որպէս եւ Յովհ. Մամիկոնեանի զրուածքներում։ Նոյնը գիտելու է եւ Իւսէրէ² զարմանալի որոշ եւ ճիշտ նշանակելու մասին, որոնք իրենց արտակարգ ձառողութեամբ արդէն տեղիք են տալիս կասկածի։

Գալով մնացեալ յօդուածներին, Ջէնորի պատմութեան այդ մասը — §§ 17—28, էջ 25—49 — երեք հատուածի կարելի էր վերածել։

Ա. — §§ 17, 18, 19, 20 — քրմերի բնդ-գիմազութիւնն է Լուսաւորչին եւ նախարարներին, որ վերջանում է նոցա պարտութեամբ, կուռքերի կործանուելով եւ յաղթութեան Ս. Խաչը կանգնելով Լուսաւորչի ձեռքով (էջ 25—35)։ —

¹ Տե՛ս էջ 27, 29, 30, 36, 45։

² Տե՛ս էջ 28, 30, 35, 36, 37, 44, 45, 48—49։

Այս հատուածի վերաբերմամբ արդէն բաւական խօսեցանք վերը՝ Գիտանէի եւ Գեմեարի առթիւ:

Բ. — §§ 21, 22, 23, 24, 25 — Ս. Կարապետի նշխարքը Խննականեան տեղում գնեւն է եւ այնտեղ եկեղեցի եւ վանք չկան, որ այնքան շահագրգիռ է Չքնորի համար՝ դուցէ նոյն իսկ նորա Պատմութեան լոյս տեսնելու գլխաւոր շարժառիթը լինելով (էջ 35—40):

Գ. — §§ 26, 27 եւ 28 — պարունակում է՝ ըստ երեւութիւն պատահական, բայց՝ սրպէս եւ առաջին հատուածը՝ պատմութեան գլխաւոր առարկայի հետ ներքին կապով միացած — Տրդատի պատերազմների նկարագիրը հիւսիսային թաղաւոր՝ Գդախիճնի հետ՝ Վրաց արքայի պատճառով — Գրիգորի եւ Տրդատի Հռոմից վերադառնալիս (էջ 40—49):

Ա. եւ Բ. հատուածները կազմել է հեղինակը ընդհանրապէս Ազաթմանղեղի ազդեցութեամբ, տեղ տեղ, ինչպէս ցոյց է տուած, կամայականաց կրկնելով պատմագրի խօսքերը, դարձուածները նաեւ ամբողջ նախադասութիւնները, եւ մեծ մասամբ սորան անձանիթ անձեր եւ անուններ ներմուծելով՝ իւր նպատակը առաջ տանելու գիտմամբ: Խննականեան վանքի մասին աւելի մանրամասն կը խօսինք ստորեւ:

Իսկ Գ. ոչ այլ ինչ է՝ եթէ ոչ անհմուտ արուեստակութեամբ հնարած անհետաքրքիր պարագաներ Հայոց եւ հիւսիսասիանայ պատերազմների, որոնց վերջը պատկաւում է Տրդատի քաջութեամբ ծաղանակիչ Գդախիճնի հսկայի վերայ, — մաւրացածոյ նկարագիր Խորենացու Պատմութեանից, որ եւ ինքը Պատմահայրը, ըստ կարգին, փոխ է առել Յովսէպոսից, ինչպէս արդէն վերը յիշեցինք:

Առաջին եւ վերջին հատուածը իսկապէս բացատրութեան եւ յաւելումների տեղ են ծառայում երկրորդ եւ գլխաւոր հատուածին: Չքնոր,

— որ այնքան հետաքրքրուած է Խննականեան վանքի շահերով, որքն եւ ինքը վանահայր է եղած՝ իւր ասելով, — Լուսաւորչի եւ Տրդատի հանդիսաւոր այցելութեամբ եւ արինահեղ պատերազմներով ձգտում է սրբազարեւել այն տեղերը՝ Ս. Կարապետի եկեղեցին եւ վանք ոչ միայն առաջին Հայոց սրբաբանը ներկայացնելով, այլ եւ այն վանքին պատկերացնելով (ընդ ամենը աւելի քան 25 հազար ծուխ կամ երգահամար) իբրեւ նոյն իսկ Լուսաւորչից եւ Տրդատից հաստատուած:

Ահաւասիկ Չքնորի Պատմութեան գլխաւոր շարժառիթը եւ նպատակը, որ՝ պէտք է ասած, անսովոր չէ ոչ միայն մեր, այլ եւ ընդհանուր եկեղեցական միջնադարեան վանքային դրականութեան, այն է՝ վանքապատկան կալուածները որեւէ ձեռննկութեանից ապահովելու եւ կամ՝ ընդհակառակը, նոցա սահմանները աւելի ընդարձակելու գիտմամբ՝ հնադրոյն նշանաւոր անձնաւորութիւններին — սուրբերին, թաղաւորներին — հեղինակութիւններին զիմել եւ նոցա վերագրել վանքերի վաւերացման հաստատումը: Չքնորի պատմութեան մի այսպիսի վաւերացում է՝ կազմուած ոչ վաղ քան Է. դարում, Ս. Կարապետի վանքի կալուածների տիրապետութիւնը ապահովելու յանուն Լուսաւորչի եւ Տրդատի: — Լոկ վաւերա-

¹ Այլ 12 աւանդիւղերից միայն 6ում Չքնոր հաշվում է մօտ 10.000 հեծեալ եւ հետեւակ զօրք: (Չքն., էջ 37):

² S. Wattenbach, Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter, Berlin, 1893.

³ Այս տեղով յետ ժամանակի՝ դուցէ նմանութեամբ հներին լինած վաւերացումներից է, իմ կարծիքով, եւ Հ. Ն. Սարգսեանի «Տեղագրութիւն Ի Փոքր եւ Ի Մեծ Հայս», դրում մէջ բերած «Վաւերաց», կամ «Գլխաւոր», վանքի յիշատակարանը, որ ուղղակի Լուսաւորչին է վերագրում վանքապատկան յետին ժամանակի սահմանների ամենամանրամասն որոշումները: (Տես էջ 234—235):

Ման. Հեղ.

Թուղթը՝ աւանների եւ դատաւերանների միակերպ անուններով եւ ծուխերի ու հեծեալ ու հետեւակ զօրքի ցամաք թուեցով ոչ հետաքրքրութիւն կարող էր ունենալ եւ ոչ եւս մեծ հաւատ զբաւել ընթերցողների կողմից: Պէտք էր ուրեմն այդ բուն գործնական, նիւթական նպատակը սքողել կրօնական-պատմական պարագաներով եւ նորան սրբագործել նուիրական անձինքների յիշատակով: Այս բաւական չէ: Ազաթանգեղի՝ հայ Պատմութեան այդ երախայրիքի մէջ չկար վկայութիւն ոչ Իննակնեան վանքի գոյութեան մասին եւ ոչ Լուսաւորչից հաստատուած նորա կալուածատիրութեան՝ այն չափով, որ չափով որ կամենում էին այդ՝ վանքի յետ ժամանակի (Ի-թ. դարու) միաբանները: Պէտք էր ուրեմն, որ Զենոբի գրուածը թէ Զենոբի Ազաթանգեղին եւ թէ հետեւաբար կարելոյն չափ անձան լինէր նորա պատմութեան:

Ահա ինչու Զենոբի պատմութիւնը եւ անվաւեր է եւ կեղծ:

Պատմեք Չորից թղթոց

եւ

Պատասխանի Զենոբայ ցոյցանել զպատմաւ

Պատմութեան.

Յոյց տալով Զենոբին վերաբերած բուն պատմութեան անհաւաստի եւ նպատակաւոր լինելը, դժուար չէ այժմ՝ ապացուցանել եւ այն չորս թղթերի եւ հեղինակի Առաջնական անատուգութիւնը (էջ 1—19): — Անցնինք այժմ՝ դոյց հետաքրքրութեան:

Ա. Թ. Պ. (էջ 7—9): Այս թուղթը գրել է տալիս Զենոբ Լուսաւորչին՝ իբր թէ իւր վիճակի պէտքերի համար երկու կրօնաւոր (Եղիազար եւ Տիմութէոս) խնդրելու Աւսարու Ղեւոնդիոս հայրապետից, բայց իսկապէս դա նպատակ ունի Իննակնեան

Դ. Պ. (վանքը) եւ նոյն իսկ Լուսաւորչի բերանով ստուգելու եւ վաւերացնելու Գիսանի եւ Գեմետր կուսքերի զրոյցը, որ հեղինակի համար կարեւոր է — Ազաթանգեղից տարբեր լինելու նկատմամբ:

Բ. Թ. Պ. (էջ 9—12): Այս Ղեւոնդիոս հայրապետի Լուսաւորչին գրած պատասխանն է, որ մի քանի տող ընդհանուր խորհրդածութիւններէից յետոյ նոյնպէս կենդորոնանում է «Իննակնեան Դ. Պ. — վանքի, միաբանութեան, վանքային կալուածների վերայ: Բայց ի դորանից Աւսարու հայրապետը խնդրում է՝ գրով տեղեկացնել իրեն. «Եթէ ղենչ էր պատերազմն ձեր եւ քրմացն (որ Երանական տեղովն), մինչ երթայիքն ի մենջ...» Իսկ Լուսաւորչի խնդրած երկու կրօնաւորներին նա չէ ուղարկում՝ սոցա Աւսարիայից բացակայութեան պատճառով: «Եղիազար, աւելացնում է Ղեւոնդիոսի թուղթը, զնայց ի քաղաքէ իւրմէ փախտական, զի յարեան ի վերայ հերեսիստայքն» (9) եւ հալածեցին զնա ի կողմանս Հռոմայ. իսկ զՏիմութէոս լուայ թէ զնայց ի կողմանս Երուսաղէմի վանս Աւսարանին Եւրոպայի մէջ (sic!):

Գ. Թ. Պ. (էջ 12—13): Այս ժամանակ իրեն Գրիգորի, Հայոց թագաւոր Տրդատի եւ չորս գահերէց իշխանների ստորագրութեամբ ուղարկվում է թուղթ՝ Նիստրացոյ եպիսկոպոս Եղիազարին եւ Ազգենացոյ եպիսկոպոս Տիմութէոսին՝ խնդրանք փութալ դալ Հայոց երկիրը եւ բնակիլ ուր որ կամենան՝ Եկեղեցայ թէ Հարք գաւառը: — Այս թղթումն եւս մոռացուած չէ Իննակնեան Դ. Պ. Լուսաւորչի ասում է. «Եթէ պետ դու իսկ (Երեւի) Եղիազարին է գիմում» ասեիր, եթէ գիտնալին եւ անդ զքո եղբայրն (ԶԶենոբ) իսկ իմ ձեռնադրեալ եպիսկոպոս... այլ մեղ ոչ է արժան առնուլ ի նմանէ, զի աշխատեալ է առանց այլոց սատարութեան:»

Այս թուղթը երկար ճանապարհորդում

է՛ մինչեւ բոտ պատկանելոյն հասնիր: Թողծա-
տարները գնում են Ու.հ.հ. և Կեսարիա. այնտեղից
Երուսաղէմ, ուր տեղեկանում են, որ Եղիազար եւ
Տիմոթէոս Հռոմ են գնացել: «Եւ իբրեւ նոքա ի
Հռոմ գնացին, Եղիազար ի Միջագետս Ասորոց էր
գնացել լուսն Բարձրանալէն թ. Բ. Բարձրելոյն
(sic): Իսկ Բեկտոր, Անաստաս եւ Գայիոս Եգիպ-
տոսի եպիսկոպոսքն իբրեւ տեսին զԹուղթն, յոյժ
ուրախ եղին եւ խնդացին. քանզի նոքա հալածա-
կան շրջէին զինքն (°) Եղիազարու:» — Սոքա փութով
նամակ են գրում նոյն խօսքերով Տիմոթէոսին, որ
Կորնթոս էր, եւ իրենք գնում են Միջագետք՝
Եղիազարին դռնելու: Եղիազարին այստեղ չպա-
տահելով՝ վերադառնում են Երուսաղէմ, ուր
նոցանից մէկը՝ Գայիոս, տեղւոյն հայրապետի մա-
հաւան պատճառով Երուսաղէմի հայրապետ է
ընտրուում: «Իսկ Եղիազար Եկեալ, ի ճանապարհին
հանդիպեցաւ Ս. Գրիգորի եւ Տրդատոյ եւ խորն-
դացեալ յոյժ դարձաւ զինքն նոցա մինչեւ ի Հռոմ
քաղաք: Եւ անդ կացեալ Բարձրանալէն, ապա
խնդրեաց (°) ի Նիկիոաց Ս. Առաքելոյն մասն ինչ,
զանեմ յետն Առաքելն առաքելոյն եւ զանոս աւե-
րաքանչի:» (Էջ 14:) Առնելով իրենց հետ այս
բոլորը՝ մեծաւ խնդութեամբ դառնում են իրենց
աշխարհք, եւ Տրդատ անցնում գնում է «Այրա-
րատեան քաղաք:» — «Իսկ Ս. Գրիգոր մնաց
ժամանակս ինչ ի Տարօն՝ ընդ իւր ունեւով գնչխարս
Ս. Առաքելոյն, դադարեալ աւուրս քսան եւ հինգ
ի վառ Գլխոյ (sic!) Երանական տեղին Գիսա-
նեայ կոչոյն, ի կայեան նշխարաց Ս. Կարապե-
տին . . . :» Այստեղ Ս. Գրիգոր՝ մոնելով եկե-
ղեցին, տարածում է իւր ձեռքերը Ս. Առաքելոց
նշխարների առաջ եւ աղօթում Աստուծոյ, որ
պատշաճաւոր տեղ ցոյց տայ ամփոփելու դոցա:
Աղօթքից յետոյ երեւում է հրեշտակը եւ ասում,
որ նա գայ Տաւրոս լեռան ստորոտը, «ուր եւ հաճե-

ցաւ Տէր բնակիլ սրբոցդ:» Այնտեղ Լուսաւորիչ
շինում է վանքաւ եւ ամփոփում Ս. Առաքելոց
նշխարները. — «Եւ կարգեալ անդ զպաշտօնեայս
եկեղեցւոյն արս երկոստասն եւ ետ զտեղին զայն
Եղիազարու եւ անուանեցին զնա Եղիազարու վանք:»
(Էջ 16:)

Այդ միջոցները վերոյիշեալ Բեկտորին եւ
Անաստասին Բիւզանդիոնում Տարօնի Աշտիշատից
գնացած մի քանի անձինք «տային զրոյց զառաջին
պատերազմն» մինչ գայր Ս. Գրիգոր ի Տարօն, եւ
թէ զեւրդ դարձան նոցա բնդդէմ քուրմն» որ
ի տեղին Գիսանեայ: Նոյնպէս եւ շերկորդ պա-
տերազմն, որ եղեւ ընդ Տրդատ եւ ընդ իշխանն
Հիւսիսոյ:» — Այս լսելով՝ Բեկտոր, Անաստաս
եւ Աբիւղաս եւ Մարկեղիտս կրօնաւորները շատ
զարմացան եւ գրեցին թուղթ Ս. Գրիգորին:

Գ. Թ. Գ. (Էջ 16—17:) Յիշեալ կրօնա-
ւորները հաղորդում են Լուսաւորչին, որ նորա
թուղթը (անշուշտ այն՝ որ նա ուղղել էր Եղիա-
զարին եւ Տիմոթէոսին) կարդացին իրենք Հռոմ
քաղաքում, բայց չկարողացան գալ Հայոց երկիրը
Եղիազարի պատճառով, որ շրջում էր Միջագետ-
քում, եւ ապա Երուսաղէմ գործ ունենալով՝
գնացին այնտեղ: Այժմ իրենք Բիւզանդիա են
գտնվում, իսկ Տիմոթէոսը՝ Եգիպտոս, որին սպա-
սելով, շարունակում են մնալ Բիւզանդիա: «Արդ
մեր վասն այդր դանդաղեմք գալ (ի Հայս), աւե-
լացնում են կրօնաւորները, զի երկիրդ հեռի է եւ
մեր անկար ի նուազ կենացս եւ ի պանդխտու-
թենէ . . . :» Այստեղ եւս, որպէս եւ նախնիքս
երեք թղթերում, առաջ է գալիս դարձեալ Ինչա-
նեան վանք. «բայց արդ աղաչեմ գրեզ, աւարտում
են իրենց թուղթը կրօնաւորները, երջանիկ մշակդ
Աստուծոյ, զի հրամայեցես միում ի պաշտօնէիցդ
քոյ՝ մեզ գրով առաքել զուրցատրութիւն ձերում
ճանապարհորդութեան եւ զգալն յերկիրդ Հայոց

Եւ դարձաւ զպարեալսն որ ի բռնաց անոր, եւ զերկրորդ գալն ի Հռոմայ եւ զայն պատերազմն՝ որ ի հիսթաւիանաց անտի եւ զնշխարացն զոր Կաթեալն, եւ ինչ ուր երթալ եւ կամ զոր պաշարմէն ի խաղալ եւ առ նա . . . եւ զԿրօնիդէս եւ զԱնտոն ուր եւ թողեալ . . . եւ կամ զԲնչ եղեւ Եպիփան աշակերտնոցա, եւ կամ ուր Եպիփան եւ ԶԷնոփ : Զայս ամենայն ստուգիւ գրեպեր առ մեզ աղաչեմք, զի յերթայն մեր առ Տիմոթէոս եպիսկոպոս՝ մարթնացոյ, անդեկացոյցանէլ զնոսա գրով :

Այս միեւնոյն խնդիրն է, որով դիմել էր Ս. Գրիգորին Ղ. Լ. տնդի իստ Հայրապետը (Բ. Թուղթ) եւ որր իսկապէս ծրագիր է Զննորի պատմութեան:

Պատգամաբանի ջանքերը, որոնց մեծ էր զայն արժանապատիվը (Էջ 19)։ Զենոբ հաղորդում է Ասորի եպիսկոպոսներին, [ԺԵ Ս. Գրիգոր հրամայեց իրեն զբեւ իրենց խնդրած հարցերի մասին։ “Եւ դուք, դառնում է նոյա Զենոբ, մի ինչ աղարտէք զսակաւ պատմութիւնս կամ եթէ Աթուռեանց զայն որչինքն. զի ես յառաջագոյն գրեցի իմն զնա։ Եւ որ զԹագաւորաց ժամանակն չգրեցի, վասն զի Ս. Գրիգոր ոչ հրամայեաց ոչ այլ ինչ աւելի զբեւքան զհայրեայ ձեռք. մանաւանդ պատշաճ համարեցաւ զարշակունի եւ զբաւ իմնորոցը գրել իմեզու որոնք հայրեայ եւ ձեզ պատճեն պատասխանելի գրել, զոր ինքն անուանեաց Ս. Գրիգոր զայս պատճենն։ Ասորոց Պատգամաբան։”

Թուլթեւում հաղորդած շատ հանգամանք-
ներին անտեղյակիւնը ակնբերել լինելով՝ ես կանգ-
կ'առնեմ միայն մի քանի եւ գլխաւոր խնդիրների
վերայ, որոց պարզելը անհրաժեշտ է:

1. Իննականեան կամ Գլակայ վանքը, որի հետ սերտ կապուած է նաեւ Զէնոր Գլակի խնդիրը:

2. Լուսաւորչի ձեռքով Հոռմից Անդրէի եւ
Պուկասու առաքելաց նշխարները Հայաստան

բերելը եւ Եղիազարու վանք հիմնելը: Ո՞վ էր
Եղիազար եւ իւր բնկերը Տիմոթէոս:

3. Մի շարք Ասորի կրօնաւորներ եւ նոյա
անկազ ցանկութիւնը Հայաստանում կատարուած
անցքերի մասին մանրամասն տեղեկութիւն ունե-
նայու :

4. Ո՛րքան ստոյգ է ջէնսբի Աւստրալիա:

1. Նախապէս դիտելու է, որ Տարօնի Աշտի-
շատում՝ Գ. դարում, դեռ Առաքելի օրով, ո՛ր
պահաւ քան իւրիւր թրիստոնեական որբավայրեր
կային Բիւզանդի առելով, որ հաստատվում է միւս
մաստեանդիւրներէրց եւս, — գըքա էին. — Ա.
Մէջ առաջին մայրն էին լեզեղեացն Հայոց, որ էր յեր-
կրին Տարօնու, ուր նշանօրն եղելօք կործանեցան
բազմիւր մեհենիցն յայնժամ վաղ եւս առ մեծան
քահանայայանտան Գրիգորիւ՝ կամ — «մեծ եւ
նախառ աշին եկեղեցին ի մայր եկեղեցեացն ամենայն
Հայաստանեաց (ի Տարօն) : — »²

Այս նշոյն եկեղեցին է, որի գոյութիւնը Հաստատում է Աւետիքեան «Ս. Երրորդութիւն» տեւականելով նորան: «Եւ եզ (Գրիգոր) անդ (է տեղի Վեհապետ որ յԱշտիշատ Տաթոնայ) զհիմունս եկեղեցւոյն, եւ ուղղեաց սեղան փառաց Քրիստոսի: Զի նաւ սեղարար սկիզբաց շինելոյ եկեղեցեաց եւ ուղղել սեղան յանուս Ս. Երրորդութեան եւ կազմել աւագան մկրտութեան:»³

Բ. «Նայնպէս ի ներքոյ քան զնա» (զառաջին եկեղեցին ի մայր եկեղեցեացն ամենայն Հայաստանեայց) — Հարութակում է անխնայէս Բուզանդ, ուրբմն ո՛չ Հնո ի նորանից՝ էր — «Ժաբբէլէնէն» Զն՝զնէն—,»⁴ որ ուրիշ տեղ նոյն պատմիչը «մեծ մարգարէարան Ժաբբէլ Զայհաննու»⁵ է անուա-

¹ $P = -\frac{1}{2} \frac{d^2 \phi}{dx^2}$, $E \approx 7$ (magn. u. *Erkenntnis*, 1832);

² U²₇₄. 49 36 (50950474 49 42, 48, 74, 114):

³ U₂-F₂-N₂-F₂-N₂, *ibid.* 610.
$$^4 \quad \beta = -\gamma \sin^2 \eta, \quad \tan \eta = 6;$$

U² - 49 7:

նում, «մեծ մարգարեանոց ԅօվհաննու, որ նախ շինեալ տուն ազօթից եւ խնդրուածոց ի հանդիստ սրբոցն»,¹ եւ կամ — «Հիւսիսային սրբոց վկայից» (ԅօվհաննու եւ Աթանազիոսի):²

Ագաթանդեղ դարձեալ հաստատում է Քուզանդի աւանդածը. նա պատմում է, որ Լուսաւորիէ ԅուսաց երկրից (Անտարիայից) վերադառնալով՝ բերեց իւր հետ նշխարներ «մեծի մարգարէին երաշեալ Մկրտչին ԅօվհաննու եւ զսուրբ վկայն Քրիստոսի զԱթանազիոսին»: — Երբ որ եկան Տարօն եւ հասան Աշտիշատի մեհաններին հանդէպ՝ Եփրատի մօտ, — Գրիգոր կամեում էր կործանել բազիլիկները եւ «չեւել զՀիւսիսային նոց» (նշխարաց):³ — Այս տեղ՝ մի ձորակի մէջ հրեշտակի ցուցմամբ՝ Լուսաւորիէ զօրքի օգնութեամբ «չինեցին զՀիւսիսային եւ զսուրբն ի հանդիստ փոխեցին»: — Այստեղ մնաց Գրիգոր 20 օր «եւ կանգնեաց սեղան է Հիւսիսային սրբոցն հանդատին, զոր շինեացն...»: ⁵

Խորենացին եւս ձայնակից է Տարօնի Ս. ԅօվհաննու «Արարչին» մասին: ⁶

Այս ինչպէս երեւում է, լուր վկայարան կամ մատուռ էր, յամենայն դէպս միայն եկեղեցի. ձանձ մասին դեռ չկայ ոչինչ ակնարկութիւն: Այս երկուսից զատ՝ Քուզանդ յիշում է եւ երբորդը, որ գուցէ Լուսաւորից յետոյ լինի շինուած: — «Նոյնպէս մօտ ի տուն Տեառն, շարունակում է Քուզանդ իւր նկարագրութիւնը վերայբերեալ հաստատածում: — Եր «Հանդիստ առաքելոցն», — որ ուրիշ տեղ նաեւ «Առաքելարանք Տեառն աշակերտացն»⁸

¹ Անդ. էջ 44:

² Անդ. էջ 114:

³ Արարչին, էջ 607:

⁴ Անդ. էջ 608:

⁵ Անդ. էջ 610:

⁶ Խորենացւոյ Պատմ. Հայոց, Գ. 2:

⁷ Բաւարացւոյ, էջ 36:

⁸ Անդ. էջ 7:

է անուանում, որից եւ պարզ երեւում է, որ սա բոլորովին տարբեր էր նախնիքից «Մարդարեւարան մատուռից»:

Այս մասին ցուակցաբար ոչ Ագաթանդեղ եւ ոչ Խորենացի ոչինչ չեն յիշում. եւ թէպէտ Քուզանդի հաղորդածը միանգամայն ստոյգ է թվում ինձ, բայց զժուար է բացատրել, ինչո՞ւ «Հանդիստ Առաքելոց» էր կոչվում այդ սրբավայրը, յատկապէս ո՞ր առաքելաների Հանդիստ էր այդ եւ որի՞ ձեռքով հիմնուած:

Արդ՝ ի՞նչ տեղեկութիւն ունի Զենոբ այս սրբավայրերի մասին: Նախ՝ «մեծ եւ առաջին կամ մայր եկեղեցեացն Հայոց», Ս. Երբորդութեան տաճարը բոլորովին անծանօթ է նորան, որ անկարելի է թողլ տալ, եթէ հեղինակը՝ արդարեւ Լուսաւորիէ օգնականներից լինէր եւ Տարօն գաւառի ժամանակակից պատմագիր:

Յետ այնորից՝ «մեծ մարգարեարան Ժողովոյն» կամ «վկայարան Ս. ԅօվհաննու», որ՝ ինչպէս տեսանք, եկեղեցի էր միայն, — Զենոբի գրութեամբ «Իննականեան կամ Գլխից ձանձ է փոխուած, որի գլխութիւնը, որպէս եւ կոչումները հաւատարապէս անծանօթ են թէ՛ Ագաթանդեղին, թէ՛ Քուզանդին եւ թէ՛ Խորենացուն, մանաւանդ թէ՛ հակառակ են նոցա միարան վկայութեան: Սուսի՛ իմ կարծիքով՝ այդ կոչումները յետ ժամանակի լինելու են. վերջինս՝ Գլխից — հեղինակն ըստ ըմաց ոմն Զենոբ Արարչին է վերագրում» իբրեւ մակամուն (աւել անուն), որին Լուսաւորիէ իբր թէ ի միջի այլոց հետը բերած էր Անտարիայից, սակայն որի գլխութիւնը, որպէս եւ իւր անունով պատմութիւնը անյայտ էր մեր արժանահաւատ պատմիչներին — մինչեւ Ժ. — Ժ.Ա. դարերը: Հեղինակը, որ անշուշտ նոյն Գլխից վանքի աբեղաներից էր, անպատճառ կամեցել է, որ վանքի հիմնադիրը ինքը Լուսաւորիէ լինէր, իսկ իրենց նախորդը՝ առաջին

վանահայրը — Լուսաւորչին ժամանակակից եւ նորա մերձաւոր օգնականը, նաեւ պատմագիր Կնիակնեան տեղւոյն: Սակայն վանքը, որ անտվոր անուհով Գլխէր կոչվում արդէն, հեղինակի կարծիքով՝ իւր կոչումը անպատճառ իւր հիմնադրից պէտք է ստացած լինէր. պէտք էր ուրեմն աւելի գործածական՝ Ատորի կամ Յոյն անուն տալ առաջին վանահայրը, իսկ Գլխէր նորան մականուն կամ աւել անուն չինել: Եւ ահա Զեւեթ անուան վերայ է բնկնում հեղինակի բնարութիւնը՝ դուցէ նիկիոյ ժողովի Ատորի հայրապետների ցուցակից հանուած¹, որից առնուած են թվում ինձ՝ բաց ի դուրանից, մեր հեղինակի գրուածում յիշուած եւս չորս կրօնաւորների անունները. այն է՝ Աւետիս (քրեպիսկոպոս Իսաւրացւոյ ի նիկիոյ ժողովին), Բեւթար (եպիսկոպոս ի Հաւա քաղաքէ), Գալիս (եպիսկոպոս Աղեքսանդրիայ), Տէֆֆեան (ի Ալեքսանդրոնէ Գամրայ): Զեւեթն անունով յայտնի էր նաեւ Ս. Եփրեմի աշակերտներից մէկը:

Վերջապէս Բուզանդի յիշած «Առաքելաւորանք» կամ «Հանդիստ առաքելոց», որ հետուէէր «Մարգարէարան մատուռից», — Զեւեթի գրուածում դարձեալ վաճ է դառնում, որ իբր թէ ինքը Լուսաւորիչ հիմնեց, ուր եւ ամբիփեց, Զեւեթի ասելով, Հոռոմից իւր հետ բերած Աւագրէ առաքելաւի եւ Ղուկաս աւետարանչի նշխարները՝ յանձնելով վանահայրութիւնը Զեւեթի եղբոր Եփրեմի: Սորա անունով եւ վանքը կոչուեց «Եփրեմապոլս վանք»: Տեսնենք, որքան ստույգ է այս:

2. Լուսաւորչի ձեռքով Հոռոմից Անդրէի եւ Ղուկասոս առաքելոց նշխարները Հայաստան բերելու մասին, որքան ինձ յայտնի է, Զեւեթի պատմութիւնն է առաջին յիշողը, եւ այն՝ տարբեր

¹ Կանոնադրութիւն, կանոնը նիկիոյ մեծ ժողովոյն (325-383):

մանրամասնութիւններով. Վենետիկեան տպագիրութիւնի այնպէս, ինչպէս դրուած է վերը. մի քանի ձեռագիր (Ժ.Գ. եւ Ժ.Ե. դարու), որպէս եւ Ռիւստեան՝ ունին «... եւ ինդրեալ Ս. Գրիգորի (ի Ս. հայրապետէն Հոռոմից) մասն ի նշխարաց Ս. Առաքելոց Պետրոսի եւ Պողոսի... եւ զահալեան ձեռն Աւագրէի առաքելոց»: Ղուկաս Աւետարանչի մասին սոքա լուռ է:

Զկամիմ այս առթիւ երկար քննադատութեան մէջ մտնել. այսքան միայն կը նկատեմ, որ այսպիսի մի կարեւոր եւ առաջնակարգ իրողութիւն հայ եկեղեցւոյ կեանքում, ինչպէս է Առաքելոց նշխարների Հայաստան տեղափոխումը, անկարելի է որ աչքից փախցնելին Աղաթանգեղ կամ Խորենացի, մանաւանդ առաջինը, որ բաւական մանր նկարագրում է Տրդատի եւ Լուսաւորչի Հոռոմ գնալն ու վերադարձը եւ այնտեղից բերած պարզեւնեքը. — «բերէին զպարզեւս բերեալս անդրափն, զոսկին եւ զարծաթին եւ զպատուական կաւափն նաեւ զոսկի սպաս կայսերն ի նոյն հանդիստ սրբոցն գնէին»: — Ինձ թվում է, թէ առաքելոց նշխարների աւանդութեան առաջնապաշտ կարող էր տեղեք տուած լինել՝ ի միջի այլոց, նաեւ Բուզանդի «Առաքելարանք» կամ «Հանդիստ Առաքելոց» յիշատակութիւնը, որ հետզհետե մշակուելով, թերեւս ոչ առանց ազդային աւանդութիւնների ազդեցութեան, սկզբում՝ դուցէ Զեւեթի զրչի տակ, Աւագրէի եւ Ղուկասոս նշխարներովն է աահամնափախուել եւ վերջը ուրիշներից ծա-

¹ Ուրբան, Ս. էջ 108: — Յար եւ նման Ռիւստեանէսին ունի եւ «Բաշանց թուղթը», (տպ. Պոլսոյ, 1824, էջ 345): — Վարդան (էջ 57) միայն «Լուսաւոր ակունք», է յիշում, զոր էր «առեալ նմա (Ղեւոնդի) Հայրապետ Հոռոմից», իսկ առաքելոց նշխարների մասին՝ երեւի խորենացու ազդեցութեամբ, լռում է: — Վերադա (էջ 7, տպ. Սոսկուա) անտրոշ է յիշում. «մասն ինչ ի նշխարաց առաքելոցն եւ զահալեան ձեռն Անդրէի առաքելոց»:

² Ագաթանգեղ, էջ 649—656:

խաղուել Գեղարքի եւ Պաղարքի մասունքներովն եւս։
— Ըրդէն Հոգի ստեղծ յիշատակութիւնը՝ ի զէպ
թէ անդէպ, Զենոբի Պատմութեան մէջ եւ յառ-
կապէս Պողոս եւ Պետրոս առաքեալների նշխարնե-
րի Հայաստան բերելու անհաղթիւնը, որպէս եւ
Առաջադրուած զոգոյ Հոգի մայ Սեղբնտրոս
Հայրապետից ընդունուիլն ու Հաստատուիլը, իմ
կարծիքով՝ յետ ժամանակի (Թ—Ժ. դարու) ազ-
դեցութեան նշան համարելու է։

Գալով Եղեղար անուան եւ անձնաւորու-
թեան, դա նոյն եւ մի ծագումն եւ վիճակն ունի՝
ինչպէս եւ Զենոբ. ի զուր չէ նոցա հարազատու-
թիւնը։ Սակայն Եղեղար հասարակ կրօնաւոր չէ.
նորան աշխարհից աշխարհ սրնում են, մարդիկ են
ուղարկում նորա հետքից Երուսաղէմ, Հռոմ, Ե-
գիպտոս։ Մինչդեռ իւր Զենոբ եղբայրը մերձաւոր
օգնական էր Լուսաւորչին եւս եւ հեղինակ «Ատ-
րոց պատմութեան», Եղեղար՝ Զենոբի անելով,
«Գնացեալ էր ի Միջագետս Լսորոց վան Բարձր-
նախան երկրորդն Բարձրէն», — որ ի հարկէ՝
դժուար է թոյլ տալ, քանի որ Լստուածաշնչի
աստրական թարգմանութիւնը (եթէ դորա վերայ
է ակնարկում հեղինակը) Գ. դարուց վաղ կատա-
րուած էր արդէն. մանաւանդ որ այսպիսի մի
հռչակաւոր գործի եւ թարգմանիչ կրօնաւորի մա-
սին զմանում են որ եւ է տեղեկութիւն տալու եւ
կեղեցական պատմագիրները։ — Եւ ինչով է վեր-
ջանում Տրդատի եւ Լուսաւորչի անդադար խոյզ
ու խնդիրը եւ անյազ փափագը Եղեղարին Հայաս-
տան կոչելու. նա վանահայր է նշանակվում մի
վանքի՝ իւր գործունէութիւնը բոլորովն անյայտ
մնալով տոհմային պատմութեան։

Ինչպէս ասացի, Զենոբ եւ Եղեղար վիճա-
կակից են. Գլխակ վանքի մօտ կար ի հնուց Ղա-

¹ Հմմտ. Զենոբ. էջ 11, 14, 16, 17, 23, 24, 49.

զարու կամ Եղեղարու վանք, որին ժամանակա-
կից էր Զենոբի պատմութեան հեղինակը։ Ըրդ՝ ու-
րովհետեւ Գլխակ վանքը՝ ըստ հայեցողութեան
հեղինակին, իւր կոչումը ստացել էր իւր առաջին
վանահայր Զենոբի աւել-նանից, պէտք է որ Ե-
ղեղարու վանքն եւս իւր առաջին վանահայրը ու-
նենար Եղեղար անունով, նոյնպէս ժամանակակից
Լուսաւորչի՝ նոյնպէս Լսորի. եւ ինչով նա անգամ
նոյն Զենոբին եղբայր եւս չլինի, քանի որ դոցա
երկուսի վանքերն եւս այնքան մերձաւոր դրոյցիու-
թիւն ունէին։

Այսպիսի տրամաբանութեան շնորհիւ՝ ըստ
իս՝ կարող էր առաջնալ Եղեղար անձնաւորու-
թիւնը՝ զուգընթաց Զենոբ անուան։ Իսկ Եղեղ-
արու որպէս եւ Գլխակ վանքի հիմնարկութիւնը
անշուշտ Գ. դարից բաւական յետոյ գնելու է։

3. Վերաբերութեամբ մնացեալ կրօնաւոր-
ների, որոնց յիշում է Զենոբ իւր Պատմութեան
մէջ, — դժուար է դոցա մասին որոշ ինչ ասել. ո՞րք
էին այդ Արքեան, Առաքաւ, Աւելոս (Ա կ ա կ ի ո ս
արդեօք կամ Ա կ ե ս ի ո ս, ժամանակակից Պար-
սից Շապուհ արքայի, որ պատահում է Սոկրատի
Եկեղ. պատմ. մէջ — Ա. 10), Գլխակոս (արդեօք
Գ զ ի ի ա ն ո ս Եւսեբիոսի Եկեղ. պատմ. — Ե.
12), Մարկէղոս, Մենանդրոս աղանդաւոր, Պեթրոն
թարգմանիչ ասորի, Սարգիս. Սեմաւոս անունով
Երուսաղէմի եպիսկոպոս (Զենոբ, էջ 17) արդարեւ
յիշում է Եւսեբիոս իւր Եկեղեցական պատմու-
թեան մէջ (Գլ. Ե. գլ. 12), բայց նա՝ ըստ երեւ-
ութիւն, Լուսաւորչին ժամանակակից չէր կարող լի-
նել։ Իսկ Եղեղարի ընկերակից Տիմոթէոսը, որ հա-
կառակ Լուսաւորչի բարձանքին եւ աղբրանքին՝
չկարողացաւ Հայաստան դալ, — պարապած էր՝
Զենոբի անելով՝ Երուսաղէմի կողմերը «Հոս Աւե-
րաւին Բարձրէնից ի Հելլէնիցի», — որ նոյն-
պէս կասկածելի է, ինչպէս եւ Եղեղարի թարգ-

մանչական գործունեութիւնը: Տէմիւէս անունը հեղինակը կամ Նիկիոյ ժողովի ցանկից կարող էր առած լինել, ինչպէս ասացի վերը, եւ կամ թեւեւ մի կերպ իմացած համանուն գիտնական Արեւմտեան աւագերեցի մասին, որ ջերմ հետեւող էր Ռորդինէսի եւ հմուտ Ս. Գրոց մեկնութեան, ինչպէս աւանդում է Ստիրատ (Ի. 6), թէ եւ այդ անձը Լուսաւորչից բաւական ուշ պէտք է ապրած լինի:

4. Ի վերջոյ անցնելով Զենոբի Լուսաւորչի, այստեղ եւս նկատում ենք անհաստատի եւ անտեղի կէտեր, որոնք մասնում են նորա բանաբանութիւնը:

Նախ՝ ի՞նչ կը նշանակէ հեղինակի այսպիսի միամիտ խոստովանութիւնը՝ — «Եւ դուք մի աղարտէք զապիւս Պատմութիւնս, կամ թէ Աբաբաբէ ղապիւս ոչ յիշէ, զի ես յաւաքեալս զրեցի քան զնա»: — Կարելի է արդեօք թողլ տալ այսպիսի մի անհիշելի երեւոյթ, որ աւելի վաղ մատենագրողը իրենից յետոյ հեղինակողի մասին վկայէր: Այո՛, յետնոց ընդմիջարկութիւն կամ աղաւաղումն չէ, ինչպէս կարծեցին Հ. Գ. Զարբանապեան՝ եւ Լանգլուա². այդ պատճառարանութեան վերայ են հիմնուած Լուսաւորչի յաջորդ տողերը մինչեւ նորա վերջը. մանաւանդ որ սոյնպիսի մի գիտողութիւն անում է հեղինակը նաեւ 22որդ երեսում. «... Որպէս Ագաթանգեղոս պատմէ զայսոսիկ», որից դարձեալ պարզ է՝ որ հեղինակը լաւ ծանօթ է Ագաթանգեղին: Այդ ծանօթութիւնը՝ իբրեւ բանաբարութիւն, մենք արդէն ցոյց տուինք վերը՝ համեմատութիւնների շարքում:

Յետ այնորիկ՝ ի՞նչպէս պէտք է հասկանալ հեղինակի ասածը. «Եւ որ ղթագաւորաց ժամա-

նակն չգրեցի, վասն զի Ս. Գրիգոր ոչ հրամայեաց այլ ինչ աւելի գրել քան զհայրուածն ձեր. մանաւանդ զի պատշաճ համարեցաւ զարշակունի եւ զքաջ թագաւորացն գիր լռուիլ քան շարժել ձեզ պատճէն պատասխանեց զրեւ, զոր ինքն աւանանեաց. . . Լսորոց Պատմութիւն»: — Հարկ կար արդեօք առարկելու՝ թէ «ղթագաւորաց ժամանակն չգրեցի». ո՞վ էր հեղինակից այդ պահանջողը: Պարզ է, որ նա՝ ծանօթ լինելով Ագաթանգեղին, տեսել էր եւ գիտէր, որ նա թագաւորների մասին էր պատմում (Արտաւան, Խոսրով, Արտաշէր, Տրդատ, Կոստանդիանոս) եւ այս տողերը գրում է նորա պատմութեան ազգեցոյթիւնն ներքոյ՝ անգիտակցաբար: Նոյնպէս՝ ի՞նչ էր այդ «արշակունի քաջ թագաւորաց գիրքն», որ Լուսաւորիչ պատշաճ համարեց «լռուիլ տանա Հայոց», եթէ ոչ դարձեալ նոյն Ագաթանգեղ: Եւ ի՞նչ կը նշանակէ «լռուիլ տանա Հայոց». — եթէ կար այդպիսի մի գիր (Պատմութիւն) թագաւորաց, միթէ չէր կարելի ամբողջապէս արտադրել նորան եւ ուղարկել Լսորի կրօնաւորներին «պատճէն պատասխանեց» հետ միասին: — Փոքր ինչ ստորեւ՝ Լուսաւորչի Պատմչի վերջը (էջ 39) յիշած հեղինակի անորոշ ակնարկութիւնն եւս — «որ զիսկ այսոցիկ (այն է՝ Գրիգորի Կեսարիայից վերագարծից, Գիսանէ եւ Գեմետրիւսքերի կործանումից եւ Ինեսակնեան վանքի հիմնարկութենից յետոյ) զայն լռուիլ տանա պատմութեանի մինչեւ դարձեալ կրկին դառնայ պատմութիւնս ի Տարօն. . . » — պարզ ցոյց է տալիս, թէ Զենոբ միայն Ագաթանգեղին ունէր ի նկատի: Երգարեւոս «զկնի այսոցիկ» — իւր ճԺԶ գլխից (611 երեսից) սկսած — աւանդում է այն անցքերը, որ բաց է լռուիլ Զենոբ, ի հարկէ գիտմամբ, իւր Պատմութեան մէջ. — Լուսաւորչի վերագարծը Այրարատեան աշխարհ, Ղեւնդիոս հայրապետի թուղթը (որ Ագաթանգեղ «պատմէն թղթոյն

¹ Պատմ. հայերէն Գպր. Բ. տպ. էջ 217:

² Collection, I, 336.

Պատասխանի՞ն է կոչում), Տրդատի, արքունեաց, նախարարների եւ զօրքի մկրտուելը, եկեղեցական եւ դպրոցական բարեկարգութիւններ, Լուսաւորչի առանձնանայը, Ռատակէտի եպիսկոպոս եւ փոխանորդ կարգուելը: Այնուհետեւ ձեռն գլխից (645 երեւից) Զենոր «գարձեալ կրկին դառնայ» Եղաթանգեղի օգնութեան իւր երկրորդ Պատճենի համար (էջ 40), որը, ինչպէս եւ Եղաթանգեղի ձեռն գլխի, սկսում է Արտանդիանոս Ապստեղ պատմութեամբ:

Աւերջապէս ինչո՞ւ Զենորի գրած թուղթը Լուսաւորիչ «Լսորոց Պատմութիւն» պէտք է առնանէր, քանի որ այդ լսի թուղթ էր միայն Լսորի եպիսկոպոսներին՝ Հայաստանում կատարուած մի քանի անցքերի մասին:

Եղաթանգեղութիւն:

Թուրք մինչեւ այժմ ասածներէցս կարելի է եղաթանգեղ:

Ա. Զենորի Պատմութեան հեղինակը անտարակոյս ծանօթ էր Եղաթանգեղի, Բուզանդի, Խորենացու նաեւ Սերէոսի գրուածքներին. ապա ուրեմն նա կարող էր ապրած լինել ոչ ինչքան ի. դարը, եւ ոչ մի կերպ Գ. դարու հեղինակ լինել, մանաւանդ թէ Լուսաւորչին մերձաւոր անձն:

Ինթադրել ընդհակառակը, այսինքն, թէ Զենորի Պատմութեանից են փոխ առել յիշեալ մատենագիրները, — բացի սոցա Բեքեթեան լուսաւորչից Զենորի մասին, որ շատ կարեւոր ապացոյց է, եւ միւս կողմանէ՝ Բեքեթեան ինչպէս իրար զոյուրութեան մասին, — սոցա գրուածքներն եւս աւելի հարմարեցնում են կազմում պատմուող նիւթի

¹ Հմմտ. Զենորի Խորագիրների հետ, էջ 7, 9, 40:

մասին եւ տրամաբանական կապով կապում նորն պատմութեան զանազան մասերը: Մինչդեռ Զենորի պատմածը հարաւոր է, պատառ պատառ եւ նկատելի կերպով ամբողջութեանից քաշած, հանած մութացածոյ Բեքեթեան, որոնք միայն արուեստագետ՝ ինչպէս տեսանք վերը՝ համեմատութիւնների մէջ:

Բ. — Այն կէտերում, որ Զենոր Բեքեթեան կամ աւելի-քան է իւր իսկական աղբիւրներին, նա կամ ազգային եկեղեցական յետիւն աւանդութիւններին աղօտ արձագանդ է, եւ կամ առաւել եւս՝ գիտմամբ անհամաձայնութիւններ է առաջացնում իւր իսկական աղբիւրներին չմանուկելու, ուրեմն եւ իւր մութացութիւնը քողարկելու նպատակով:

Գ. — Ինչպէս կամ Գլխից ինչքան ձեռք առնածին խնամքի եւ ուշադրութեան արժանացած լինելով հեղինակի կողմից, նա ամէն կերպ ջանք է անում սորա հետ թիւնը մինչեւ Լուսաւորիչ եւ Տրդատ հասցնել, որպէս եւ ինչպէս կալուածների որոշակի նշանակուած սահմանները անպատճառ Հայաստանէն եկեղեցու առաջին հիմնադիրներից հաստատուած տեսնել, — որ հակառակ է արժանահաւատ աղբիւրներին:

Դ. — Բեքեթեան չորս Պատճենները շինուած են նմանութեամբ շատ այդպիսի գրուածքների, թէեւ բաւական անհմուտ:

Ե. — Զենորի անուամբ «Լսորոց Պատմութիւնը» նախընթաց փաստերի հիմամբ աւելի-քան համարելու է, որպէս եւ «Զենոր» կոչումը՝ կեղծ — անշուշտ Գ. դարուց բաւական ուշ կազմուած:

Չ. Վերջապէս յետ միեւնով Զենորի Պատմութիւնը Գ. դարից դէպ ի Բեքեթեան. — կարող ենք մատնանիշ լինել եւ այն հեղինակի

¹ Օրինակի համար՝ համեմատեալ «Զգոյն», սկզբում մէջ բերած Յակոբին ուղղած Լուսաւորչի թուղթը:

